

LIGETI LAJOS ÉS A MAGYAR NYELV TÖRÖK KAPCSOLATAI

Nemrég elhunyt tudósunkra kívánunk emlékezni ezzel az írással. Tudományos életútját a Keletkutatás 1987/2 kötetében tekintettem át, itt most utolsó nagy művének, az 1986-ban megjelent A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban című munkának ismertetésén keresztül szeretnék bepillantást adni életművébe.

Mikor 1977-ben, illetve 1979-ben megjelent Ligeti Lajos magyar nyelvű cikkeinek gyűjteményes reprint kiadása (A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van. I-II. Budapest, Budapest Oriental Reprints A1, A2), sokan úgy gondolták, hogy az 1902-ben született mester ezzel utolsó összegezését is adja kutatásainak. Ez különösen azért tűnhetett így, mert a kötetek címadó cikke két részletben a MNy. 1976. számában jelent meg, s az ezt szervesen kiegészítő, s régi török eredetű neveinkről írott cikksorozata 1978-1979-ben látott napvilágot, a IV. rész a MNy. tördelt korrektúrájából került a kötetbe. Ligeti azonban már két év múlva komolyan kezdett foglalkozni egy szintézis megírásával. Nyilvánvaló, hogy Gombocz nevezetes, hetven éve megjelent műve, a BTLw. lebegett szeme előtt, de új kérdések, új ismeretek, új koncepciók megkövetelték a „jeles előd érdemes modelljének követéséről” (5) való lemondást. Eredeti terve mégis egy szerkezetében „klasszikus” mű összeállítása volt: első részében a „török elemek”, tehát a jövevényszavak és a tulajdonnevek tárgyalásával, amelyet a tanulságokat szintetizáló második rész követett volna. Ligeti azt írja Előszavában, hogy e tervezett munka egy részét be is fejezte „véglegesnek szánt nyomdai kézírata el is készült”. „Am ekkor kiderült, hogy a terjedelmes monográfia még hátralévő részének megírása temérdek időt venne igénybe, pontosabban: elkészítése a várhatóan rendelkezésemre álló időbe nem fér bele”. Az ekkor 80. évét betöltött tudós érthető módon attól félt, hogy úgy jár mint Kniezsa István: a szócikkek elkészülnek, a tudományos szintézisre már nem futja az idő. Könyvét „rövidre fogott tájékoztatónak” szánta (6), s így is kell felfogni annak ellenére, hogy a mű 602 oldal.

A könyv kilenc nagyobb fejezetből áll, a fejezetcímek és a fontosabb alfejezetek címei jól tájékoztatnak a mű felépítéséről: I. Régi török jövevényszavaink csuvasos jegyei (ezen belül hangtan, szóképlet és egy fontos fejezet a mongol megfelelésekről); II. A török és a magyar hangtörténet konvergens fejlő-

dése; III. A köztörök hangtani és szókészleteti sajátosságai; IV. A magyar nyelv idegen kapcsolatai a török érintkezés előtt (itt tárgyalja az ugor kor török kapcsolatait is); V. Török-magyar nyelvi kölcsönhatások. Török nyelvek tükröződése jövevényszavainkban (itt három nagy alfejezet található: a török nyelv hatása a magyarra, a magyar nyelv módosító hatása török jövevényszavainkra, török nyelvek tükröződése jövevényszavainkban); VI. Régi török jövevényszavaink tartalmi vallomása; VII. A török etnikai környezet (ez a nagy fejezet lényegében a török népek történetének azon vonatkozásait tartalmazza, amelyek a magyar etnogenezis háttere szempontjából lényegesek a türköktől a kunokig), VIII. A régi török nyelvek. Szókészletünk török elemeinek forrásai (itt tárgyalja az altaji nyelvrokonság kérdését, a csuvasos típusú török nyelveket és kutatásuk forrásait, valamint azon köztörök nyelveket, melyekkel érintkeztünk, aguzokat, kipcsakokokat, különösen a besenyő és a kun nyelvet); IX. Összegezés.

A könyv az altajisztika, a török nyelv- és néptörténet, a magyar nép és nyelv honfoglalás kor előtti és Árpád-kori történetének minden olyan kérdésével foglalkozik, amelyet szerzője a könyv központi témája szempontjából lényegesnek tartott. A részletek tárgyalásakor elmaradtak a túlságosan részletező adatok, az olvasót a megfelelő kézikönyvekhez irányítja, s minden esetben arra helyezi a súlyt, hogy állást foglaljon, véleményt mondjon, igen sok esetben éppen azt hangsúlyozva, hogy a rendelkezésre álló információk nem elegendőek egy-egy kérdés eldöntésére, más esetekben viszont több mérlegelhető megoldás is kínálkozik, s csak további anyag és kutatások ígérhetnek megoldást.

Örömmel tapasztalhatjuk, hogy a könyvben igen sok új megállapítással találkozhatunk. Természetesen az új fogalmát igen árnyaltan kell értelmeznünk. Egyes megállapítások teljesen újak, mások elhangzottak ugyan korábban is, de más érveléssel, nem kielégítő bizonyítással; nem egy esetben Ligeti saját korábbi nézetével szemben mond újat, egyes esetekben olyanok véleményéhez csatlakozik, akiknek érvelését korábban nem fogadta el. A hatalmas anyagban olyan megállapításokat is találunk, ahol nem volt mód indokolásra, s egyszerű kijelentés, vagy csak implicit utalás jelez új álláspontokat. Mindezek értékelésénél figyelembe kell vennünk a mű célját. Ligeti a magyar nyelvtudománynak szánta e művét, tágabb értelemben a magyar nyelv és nép története kutatóinak, s nem a szűkebb turkológus olvasókörnek. Úgy látta, lényegesen hozzá tud járulni a magyar nyelvtörténet vizsgálatához, annak is elsősorban az ősmagyar korszakához, melyben elkülönít egy középső és egy kései ősmagyar kort. A többé-kevésbé rekonstruálható ugor kor és az emlékekkel megfogható legrégebbi ősmagyar kor közötti óriási időszakaszra csak e korszak jövevényszavainak viselkedéséből tudunk következtetni, ezért magyar nyelvtörténeti érdek török jövevényszavaink tanulmányainak kutatása. Ez természetesen megköveteli, hogy megvizsgáljuk egyfelől a befogadó nyelv által okozott változásokat, másfelől azt a hatást, amit a befogadóra az átadó gyakorolt. Ligetinek a magyar nyelvtörténet számára hasznosítható következtetéseit nyilván a magyar nyelvtörténet kutatói fogják értékelni, az azonban nyilvánvaló, hogy turkológiai következtetései kétirányúak: egyfelől speciálisan magyarok, másfelől szo-

rosan kapcsolódnak az általános turkológia, illetve altajisztika érdemi kérdéseire.

Ami az altajisztika alapkérdését, a csuvas-mongol nyelvviszonyt illeti, Ligeti alapvetően módosította korábbi véleményét. Bár a nyelvrokonság kérdésében mindig óvatosan fogalmazott, és számos ide vonatkozó cikkében inkább a mások által kifejtett nézetek gyenge pontjainak kimutatására koncentrált, hosszabb időn át hajlott arra, hogy Ramstedt és Poppe nézetének egy változatát fogadja el. Most ezt írja: „Gombocz az altaji nyelvrokonság híveként Ramstedt nézetét képviselte, eszerint pedig a rotacizmus és a lambdacizmus néhány más csuvasos sajátossággal együtt az altaji alapnyelv közös sajátossága, következésképpen török jövevénytiszavainkban való jelentkezésük mind mennyi megőrzött régiség. Ezzel szemben mi úgy véljük, hogy minden csuvasos sajátosság az őstörökhöz képest újítás. Ugyanakkor megállapítjuk, hogy továbbra is beszélnünk kell megőrzött régiségről és újításról, mint annak a történeti folyamatnak különböző állomásairól, amelyek a csuvasban, pontosabban a csuvasos nyelvekben kialakultak. A csuvas (típusú) nyelv szempontjából megőrzött régiségnek tekintjük azokat a (hangtani és egyébe) sajátosságokat, amelyek az ócsuvasban már megvoltak. Ezzel szemben újítás minden olyan változás, amely a legrégebbi állapottól eltérően a középcsuvasban vagy az újcsuvasban alakult ki” (525). A rotacizmus kérdésében Ligeti most már egyértelműen a z eredetisége mellett foglal állást, ami a lambdacizmust illeti, saját korábbi nézetét is továbbfejlesztette. Itt is az *l*-et tartja másodlagosnak a csuvasban, azonban arra a jelenségre, hogy miért van a köztörök *ʃ*-el szemben a csuvasban olyan szavakban is *s* mint közt. *baš* 'fej' ~ csuvas *puš*, korábban azt a választ adta, hogy ezek jövevények (Régi török eredetű neveink. Repr. 420). A teljes anyag új vizsgálata után „félúton megrekedt ócsuvas lambdacizmusról” ír (17), vagyis az őstörök *z*-ből általában *r*- lett a csuvasban, az őstörök *ʃ*-ből azonban csak megindult az *-l*-lé válás, de már nem fejeződött be. A csuvas *puš* ~ közt. *baš* típusú alakok tehát nem jövevénytiszavak, hanem ezek is ősi szavak a csuvasban. Ligeti szakít azzal a korábbi nézettel, amely szerint az őstörök szókezdő *y*-nek három megfelelője van a magyarban, **j*-, **š*- és zérus. Az *sz*- a *szél*-ben, *szűcs*-ben, *szőlő*-ben középcsuvas sajátosság, amely az átadó nyelvjárásban palatális *i* előtt fejlődött ki, míg veláris *i* előtt a szókezdő eltűnt és ezért van *ír* igénkben és *író* főnévkben zéró fokon az ősi török *y*-; e kérdésben tehát elfogadja Gombocz azon kései nézetét (vö. Honfoglalás előtti bolgár-török jövevénytiszavaink. 1960. 18), hogy a *y*- *i* előtt tűnik el, de eltér tőle abban, hogy nem nyelvjárásinak tartja a kettősséget, hanem kronológiainak. Középcsuvasnak tartja a *túzok* és *búza* *-z*-jét, fontos új szempont, hogy középcsuvasnak tartja a *g* és *k* mássalhangzó utáni kiesését, *gyapot*, *bér*, *ártány*, *tiló* és hasonló típusú szavainkban. Középcsuvas a *v*-protézis, mely esetei közül biztosnak csak a *vályú*, *vék*, *vejsze* és *verseny* szavainkat tartja, de felhívja a figyelmet, hogy az *onogur* népnév *onogundur* változatából csak a *v*-protézis alakból lehetett *nándor*. Középcsuvas a ritka *y*-protézis megjelenéseis (*Jenő*, *Jelő* ~ *Üllő*), s középcsuvasnak tartja a köztörök *u*-val szemben mutatkozó *i*-ket olyan szavakban mint *bika* (tö. *buqa*) *jila* (tö. *jula*) stb. Határozottan állást foglal abban a kérdésben, hogy a köztörök

ő-vel szemben mutatkozó magyar s nem török változást tükröz, mint eddig Gombocz és mások gondolták, hanem magyar nyelvi fejlődés; tehát *saru*, *sereg*, *bársony*, *kos* stb. szavaink s-e nem utal az átadó török nyelv típusára, viszont mint magyar régi-ségjegy mégis kijelöli a lehetséges átadó török nyelvek körét. Ezt a nézetet korábban Bárczi képviselte ugyan, Ligeti azonban a teljes török hátteret bevonva tárgyalja újra a kérdést.

Ha eltekintünk az ugor korszak igen vitatható, s Ligeti által is nagy fenntartásokkal kezelt néhány törökgyanús elemétől (ahol a *nyereg* tárgyalása hozott különösen újat: 141-143), akkor török elemeink átvételének következő korszakai különíthetők el: az ősmagyar középső szakaszának elemei, az ősmagyar kései szakaszának bolgár-kazár elemei, a kazár-kabar réteg, besenyő jövevényszavaink, új jövevényszavaink, s végül kun jövevényszavaink és tulajdonneveink. Ehhez járult egy olyan kérdés, amely lényegében a kézirat lezárása után vált aktuálissá. Ligeti jelzi, hogy kéziratának lezárása után jutott kezébe a Magyarországi története című mű két terjedelmes részből álló első kötete és abban Bóna István munkája az avar történelemről (493). Így ír: „Eredeti szövegemen nem változtattam, hogy így is jelezzem: e területen korábbi ismereteink radikális módosulásával számolhatunk” (493). Előzőekben Ligeti a szarvasi feliratról ír, mely szerinte „nem is a tulajdonképpeni avar nép és nyelv emléke, hanem az avar birodalom egyik török népéé. Valószínűleg a kurtigurokról, esetleg az onogurokról van szó, azokról, akik annak idején megkísérelték a kagáni főhatalmat magukhoz ragadni” (493). Az itt nyilvánvalóan jelentkező probléma az, hogy ha a honfoglaló magyarság a Kárpát-medencében török, sőt onogur-típusú török nyelvet beszélő csoportokat is talált, akkor jövevényszavaink egy része esetleg tőlük is származhat. Hogy Ligeti e kérdés közelebbi taglalásába nem bocsátkozott, annak nemcsak az volt az oka, hogy a szarvasi felirat publikációja 1985-ben jelent meg (Juhász Irén cikke 1983-as dátummal, ténylegesen 1985-ben az Acta Archeologicában, az én cikkem az NyK 1985-ös számában jelent meg, de Ligeti 1983-ban már ismerte a leletet), hanem az is, hogy lényegében kihagyta a könyvből a pannóniai avarokról szóló tanulmányát, mely külön jelent meg (MNY. 1968: 129-151). Foglalkozik viszont a könyvben a dunai bolgárok nyelvével. Mind a pannóniai avarok, mind a dunai bolgárok nyelvének forrásai olyan ellentmondásosak és annyira korlátozottak, hogy Ligeti úgy ítélte meg, ezek nem elegendőek érdemi állásfoglalásra. S e területen várt Ligeti radikális módosulást.

Bár a kronológiai és az átadó nyelvjárási sajátosságokat Ligeti részletesen tárgyalja, a részletesebb etimológiai cikkek nem a nyelvi kritériumoknál, nem is a történeti rétegek tárgyalásánál, hanem a VI. fejezetben, régi török jövevényszavaink tartalmi vallomásának elemzése során találhatóak. Ez mesterfogása a műnek, ugyanis sok esetben a kritériumok nem egyértelműek, több lehetőséget is megengednek, s ezáltal nem kerülnek kényszerűen esetleges helyre. Az ábécétől való eltérés viszont azt a lehetőséget hagyta meg, hogy ne kelljen minden szóról nyilatkoznia.

A mű mintegy 290-300 török eredetű közzsót és körülbelül 40 tulajdonnevet tárgyal. E számok természetesen csak tájékoztató jellegűek, hiszen török szempontból *egy-ház*, *ünnep*, *üdü* és

(*ünnepet*) ül szavaink egy török szót jelentenek, ahol egyébként Ligeti a török *edgü* -g-jének kiesését középcsuvas sajátosságként határozza meg. A magyar *terem* 'csarnok' és *terem* 'anyaméh, Szűz Máriaé' esetében Ligeti szerint az első szlávól átvett, de ugyanarra a török szóra megy vissza, mint a második, amelynek ugyanezen jelentését a kunból ki lehet mutatni, bár a kunban és a magyarban is a latin *tabernaculum* megfelelője. Nincs éles határ a közszavak és a tulajdonnevek között sem: *Gyula* nevünket Ligeti közszóként tárgyalja; *torma* közszavunk és *Tormás* (*Fermacsu*) személynevünk talán azonos török szóra megy vissza. Tárgyalja a *Tömör*, *Tömörd* és *Tömörkény* személyneveket, de sehol nem tárgyalja külön *tömör* közszavunkat, ugyanis a tulajdonnevek tárgyalásánál elmondta megjegyzéseit. Igen eltérő a tárgyalás mélysége. Még a legrészletesebben tárgyalt etimológiák esetében is csak a leglényegesebb adatokra szorítkozik, elhagyva a "teljes" dokumentációt, utalva a megfelelő kézikönyvekre. A monografikusan tárgyalt szavak típusa mellett, sok esetben csak a szó etimológiájával kapcsolatos lényeges vonás tárgyalására szorítkozik, s csak a vitatott pont alátámasztására idéz néhány török párhuzamot, példát, összefüggést. Ismét más esetekben csak néhány mondat jut a szó etimológiájának magyarázatára, s nem kevés olyan van, amely csak azáltal kapcsolható Ligeti állásfoglalásához, hogy felsorolásokban egyértelműen megemlíti; néha csak azáltal, hogy a magyar szavak indexében a szót nem teszi zárójelbe (kerek zárójelbe kerültek ugyanis azok a szavak, amelyeket tárgyal ugyan, de nem törökök).

Új etimológiát abban az értelemben, hogy egy szavunkról török eredetet mutat ki, amelyet még senki nem gondolt töröknek, nem találunk. A magyar turkológiának két vonulata van. Az egyik talán Vámbéry, Munkácsi és Palló Margit nevével jellemezhető, ha közöttük természetesen alapvető különbségek voltak is. Ők új és új etimológiákat javasoltak. A másik vonulattól elég, ha Budenz, Gombocz és Ligeti nevét említjük. Tőlük alig került új etimológia a tudomány asztalára, de mindegyikükre jellemző volt a maga korában, amit Benkő Loránd írt: „amelyik török jövevényszó-magyarázat Ligeti Lajos kritikai szűrőjén átment, abban már nemigen lehet, nemigen szabad kételkedni”. (Előszó a reprint kiadáshoz 1977. IV.) E kritika nemcsak mások etimológiáival szemben érvényesült (nem mindig nélkülözve az éles fogalmazást), hanem saját korábbi munkásságukkal szemben is. Nehezebben helyezhető el Németh Gyula ebben a „romantikusok” – „klasszikusok” dichotómiában. Németh közszókra vonatkozó etimológiai inkább a „klasszikus” vonulat jegyeit viselik magukon. Más a helyzet törzs és népnévetimológiáival. S Ligeti ebben a műben nem is fukarkodik a kritikával: „A másik, nem kevésbé kényes kérdés a törzsnevek helyes értelmezése. A kezdeti idők amatőr kísérleteit figyelmen kívül hagyhatjuk. A Konstantinos-féle nyolc magyar törzs utolsó magyarázata Németh Gyulától származik (HonfKial. 233-77); jeles turkológusunk e neveket törökből magyarázta, a *Nyék* kivételével, sőt a *Magyar* finnugor(ugor) alapszavát is török képződménynek tartotta. Szellemes, de bizonyíthatatlan elméletével könnyű volna szembeállítani (nem is egy) másféle magyarázatot, ez azonban most nem lehet feladatunk... Kezdetől fogva elfogadhatatlannak tűnt számomra a *Kürt* és a *Kér* magyarázata, bár bámullattal adóztam a bennük megnyilvánuló gazdag fantáziának. Úgy vélem, hogy nem értek meg a feltételei a magyar törzsnevek elfogadható magyarázatának, nehéz szívvel

Ie kell mondanom tehát azok beiktatásáról a következő listákba." (252). Fontos azonban, hogy Ligeti, aki csak a *Tarján és Jenő* török eredetét tartotta biztosnak és a *Gyarmatot* valószínűnek, megjegyzi, hogy e török nevek korántsem jelentették azt, hogy a török törzsnév mögött törökül beszélő népeiséget kell keresnünk, ezek — tehát a *jenők* és *tarjánok* is — „magyarul beszélő magyarok” voltak (252).

A Ligeti által tárgyalt mintegy 300 magyar község listája teljes egészében a TESz.-re épült. Itt figyelembe kell venni, hogy a TESz. török vonatkozású címszavainak anyagát Kakuk Zsuzsa állította össze, s azokat a belső szerkesztés után Ligeti lektorálta. Ligeti lektori szerepét úgy fogta fel, hogy feladta a tárgyi tévedések kigyomlálása, nem feladata azonban eltérő nézetének érvényesítése. A megjegyzéseivel ellátott címszavak végül a főszerkesztő, Benkő Loránd elé kerültek, aki megadta végső minősítésüket. Ligetinek ez a „csak kritikára” szorító magatartása természetesen nem volt, nem is lehetett következetes. Hiszen sok esetben egy török adat odatartozása vagy téves odakapcsolása az etimológia kérdésében is állásfoglalást jelentett. A szerkesztésben való részvételének intenzitása is változott. Ligeti igen nagyra értékelte a TESz.-t, s ha a török etimológiák minősítésével, sokszor részleteivel nem mindig értett egyet, ez nem csökkentette megbecsülését. Sok alkalommal hangsúlyozta, hogy a TESz.-nek a török etimológiákat illető sokszor szigorú kritikája fontos jelzés, utal arra, hogy megvizsgálni való probléma van, állásfoglalásra késztet, újabb adatok feltárására ösztönöz. Azt hiszem nem tévedek, ha úgy gondolom, hogy e mű megírása eredetileg a TESz.-re való reagálásnak indult.

Ligeti az adatgyűjtéstől a kész mű elkészítésén át a korrektúráig és a magyar szavak indexéig mindent egyedül, még technikai segítséget sem igényelve végzett el. Ennek belátható előnyei voltak, de természetesen bizonyos korlátokat is jelentett. E. Abaffy Erzsébet és Vásáry István lektorálása sem válalhatta át a sajtóhibák kigyomlálását, a kisebb-nagyobb következetlenségek megszüntetését. A belső következetlenségek egyébként sok esetben nagyon érdekesek, mutatják, hogy a szerző véleménye hogyan változott a munka során, még egy-egy szó megítélésében is.

Az alábbiakban néhány címszó konkrét anyagán keresztül mutatom be az etimológiai rész értékeit:

ács A TESz. szerint ótörök eredetű, átvett alakja *açačđi* lehetett, s a nomadizáló magyarok nyelvében mindenfajta famunkát végző mesterembert jelentett: mai szűkebb jelentése a középkor folyamán alakult ki. Ligeti a honfoglalás előtt átvett alakot **açađi* formában rekonstruálja; a *čđ* > *čđ* török fejlemény. Az átvett jelentés 'korábban a magyarok által nem végzett famunka (sátor, kocsis) mestere', ebből fejlődött ki a 'mindenfajta famunka végzője'. Honfoglalás után a szláv mesterekkel együtt váltak szolgálónéppé, l. *Ácsteszer*. Két magyar régiségjegy (*-aça-* > *á*, illetve *-i* > *∅*) biztosítja korai átvételét.

ágyú A TESz. szerint a szó vitatott eredetű. A Németh Gyula által javasolt török etimológiát elsőnek említi, de lehetségesnek tartja a finnugor eredetű *áld* igéből való levezetést is. Ligeti szerint a török etimológia a magyarnál valószínűbb, de nem kifogástalan. A 205. oldalon csak említett hangtani nehézséget (a tö. *aldag*-ból *áldó* lett volna) áthidalhatónak tartja,

ha itt is ereszkedő diftongus helyett emelkedőt feltételezünk, mint azt a *borjú* és *gyapjú* szavainkban kell tennünk. Ez fontos, új szempont. A nehézséget a jelentéstani oldal okozza. A gondosan megvizsgált török adatok és a magyar adatok jelentése között egyelőre „áthidalhatatlan” eltérés van. „A török etimológiát függőben kell tartanunk, míg elő nem kerül a hiányzó láncszemet jelentő adat” (317), s fontos módszertani megjegyzése: „... ezt a lépést nem pótolnám feltevéssel.” Ugyanakkor a 228. oldalon az *ál* szóval együtt azon török eredetű szavaink közé sorolja, amelyek szócsaládjából több szót vettünk át.

ál A TESz. szerint valószínűleg ótörök eredetű. Az egyeztetés nehézsége, hogy a török megfelelők mind főnevek, a m. *ál* pedig csak melléknévként mutatható ki. A szófajváltás lehetséges ugyan, de részletei nincsenek tisztázva. Ligeti rámutat arra, hogy a szófajváltás csak a magyarban következhetett be, ennek azonban emlékeinkben nincs semmi nyoma. A török *āl* 'mód, eszköz' > 'csalás, félrevezetés' későbbi (205), de már az ujbúrban kimutatható (228). Magának a szófajváltásnak két típusa van: az egyik esetében a régi szófaj is megmarad, mellette él az új, a másik esetben a régi megszűnik, az új felváltja. Az első kategóriába tartozik *bátor* szavunk, s valószínűleg az *ál* is ide tartozhatott.

alma A TESz. szerint ótörök eredetű, feltehetően hatalmas területen elterjedt vándorszó. Ligeti ehhez semmi érdemlegeset nem tesz hozzá, de felveti, hogy ha *árpa* szavunk első szótagjának hosszúsága hasonulásos nyújtás eredménye (*arpa* > *arpát* > *árpát* > *árpa*), miért nem lett ez a sorsa az *alma* első szótagjának (199). Ligeti nagy figyelmet szentel a tövek beilleszkedésének és magyarban való bokrosodásának, mert ez is, közvetve, kronológiai támpont lehet. E kérdéseknek két fejezetet szentel (206–214).

apró A TESz. szerint bizonytalan, talán ótörök eredetű. Az átvett szó alakja *opraq* lehetett. A bizonytalanság oka, hogy az *opra-* 'feldarabol' ige származékai között az összefüggések nem világosak, és így a kimutatott modern ujbúr *opruk* nem lehet a kiindulópont nyilván szóvégi *-k*-ja miatt. Ligeti nem tárgyalja az etimológiát, de a szóvégi *-k* csuvas történeténél említi, s idézi a másodlagos magyar tőhangváltás (*apró* ~ *apraja*) esetei között (201). A TESz. által idézett török adatok két különböző szócsaládhoz tartoznak, az ujb. *ufraq* (helyesen *ofraq* ha egyáltalán hiteles, ez az adat), Kásg. *opraq*, CodCum. *opraq* stb. jelentése 'elhasznált, elrongyolódott ruha; ruha', ami egy *opra-* 'elrongyolódni' igére megy vissza. Az *ufak*, *uvak*, *uvšak* 'darab, apró darab stb.' szavak pedig egy *ub-* 'törni (darabokra, porrá)' ige származékai. A szerteágazó szócsaládok egyes esetekben keveredtek. A TESz. megjegyzése tehát indokolt volt.

arat A TESz. vitatott eredetűnek tartja. Vagy, mint Horger vélte, szóhasadás eredménye az, *irt* elkülönült változata vagy ótörök eredetű, az *or(a)-* 'vág(sarlóval is)' igéből. A *-t* lehetne török, de ilyen nem mutatható ki; magyar képző is lehetne, de akkor kirí a képző nélkül meghonosodott török eredetű igéink közül. Ligeti a TESz. véleményének ismertetése után így ír: „Horger szenvedélyes érvelése már-már meggyőzőt, mikor feltettem a kérdést: hogyan is történt az a szóhasadás? Az ősmagyarban több mint ezer évig egymagában élt az *irt* ige, a vándorlások korában aztán — török hatásra — [a magyarság] földet kezdett művelni: ekkor hasított egyet az *irt*-en és megalkotta

az erre a célra szükséges arat 'gabonát levág' változatot. Az elmélet türelmes, de nem mindig simítható az élet valóságához. Erdemes tehát megnézni a török etimológiát" (287-288). Miután a -t képzős alak felvételére az ócsuvasban semmi sem jogosít fel, a megoldást a magyarban kell keresni. „Ellene szegezük: a török igék tőalakban kerültek a nyelvünkbe. Ez igaz, de az igazságnak csak egy része, amely dogmává merevedve útját állta további összefüggések felismerésének. A török igék a kései ősmagyar korban kerültek a magyarba, abban a korban, amikor a török elemeket (különböző okok folytán) úgy idomították, mint a sajátjukat.... Így is világos, hogy a tör. *döl* ~ *döjt*, a m. *ful* ~ *fojt* típussal párhuzamos, és a tö. *döl* ~ *dönt* a m. *omlik* ~ *ont* típusába sorolható (okkal folyamodom e körülményes meghatározáshoz). Világos az is, hogy néhány esetben az ige a török tő mellőzésével magyar képzős alakban illeszkedett szókészletünkbe; *boszant*-t, *bor-i*-t" (288-289). S valóban a -t képző magyar voltában a *boszant* és a *borít* esetében a TESz. nem kételkedik.

Árkány A TESz. török, közelebből kun eredetűnek minősíti. Ezt írja Ligeti is, de hozzáteszi, hogy levezethető egy török ar- igeletről, s ennek több származékát is bemutatja.

Árok A TESz. szerint ótörök eredetű, az átvett alak **ariq*, régi jelentése 1. 'vízlevezető csatorna', 2. 'sáncárok'. Ligeti részletesen tárgyalja a török adatokat, ugyanis a törökségben a szó jelentése 'öntözőcsatorna'. Utal rá, hogy a szónak nincs kifogástalan török etimológiája. Ligeti rámutat, hogy az ótörökből átvett magyar árok szónak kezdettől fogva semmi köze nem volt az öntözéses gazdasághoz, hanem része volt az ország védelmi rendszerének. „Jelentéstani szempontból érdekes eleme a nyugati törökségnek" — írja (256), amin azt kell érteni, hogy védő-árok jelentését a kazár birodalomban vettük át, ott tehát nem 'öntözőcsatorna' jelentésben használták. Nem is sorolja fel a 287. oldalon török eredetű, földműveléssel kapcsolatos műszavaink között.

Árpa A TESz. ótörök eredetűnek minősíti. Ligeti említi a földművelés szakszavai között, több helyütt tárgyalja hangtani és alaktani illeszkedését a magyar hangrendszerbe, de etimológiájával nem foglalkozik (többben indoeurópai eredetűnek tartják), s nem említi meg Árpád nevét sem.

Ártány A TESz. szerint bizonytalan, talán ótörök eredetű. Közvetlen török előzménye nem mutatható ki, de alapigéje számos török nyelvben megvan. A TESz. a török *arit*- 'tisztává lesz, kiherél', *arla*- (ua.), *arlān* 'herélt' alakokat idézi, de megjegyzi, hogy az *arlañ*-ből a magyar -*rt*- nem felelhet meg egy török -*rl*-nek, ezért az egyeztetés hangtani okokból nem valószínű. Ligeti utal arra, hogy Gombocz egy török *artan* alakból indult ki (EtSz.), de adós maradt a magyarázattal. A helyes magyarázat egy *art*- igealakból indul ki, mely a törökben megvan, s ebből egy *artyan* szabályos képzés. A -*y*- kiesése pedig ismét középcsuvasos sajátosság, mint a *gyapot*, *bér* és hasonló szavakban, s a *disznó* szavunkkal egyidejű átvétel.

báj A TESz. egyértelműen ótörök eredetűnek minősíti; a török *baġi* > m. *báj* megfelelés nem szabályos ugyan, de birtokos személyragos alakok alapján (*bāġa* > *bāā* > *bāja* > *báj*) megmagyarázható. Ligeti az összehasonlító anyag alapján súlyos nehézséget lát: az oszmánli *baġi* szövegének visszavetítését a honfoglalás előtti időbe problematikusnak tartja, s a magyar fejlődés is „hangtani védőbeszédre szorul" „az egyébként szigorú kriti-

kájú TESz."-tól. Úgy látja, hogy a régebben elvetett szláv származtatás valószínűbb (vö. bolg. *bajš*, *bajuvam* 'zaubern'), a varázsol, varázs szavainkkal párhuzamos átvétel, amelynek a hódoltság idején az oszmántörök adat új töltést adhatott. Itt tehát szigorúbb mint a TESz.

balkány A TESz. által valószínűleg török eredetűnek minősített 'állóvíz, lápos hely' jelentésű szavunkat Ligeti meg sem említi. Kevés ilyen szó van, s itt nem tudom megítélni, hogy kihagyása állásfoglalás-e. Ez utóbbi valószínű, mert a TESz. által idézett, hódoltság kor előtti helynévi adatok igen bizonytalanok: az első közzözi adat 1572-es, Ligeti pedig elvszerűen nem foglalkozott hódoltsághoz tartozó török jövevényszavainkkal.

Folytathatnám az összevetést, de talán ezekből a példákból is látható a munka etimológiai részeinek jellege. Nagy ajándéka tudománytörténetünknek, hogy egy több mint hat évtizedes tudományos életpálya tapasztalatai végül is világos, áttekinthető és sok újat is tartalmazó összefoglalásba kerültek. A könyv írásának idejéből sok végigbeszélgetett szombat délután emlékét őrzöm. Persze ezek a beszélgetések szokás szerint többnyire egyoldalúak, sőt egyirányúak voltak, de éppen ezért sokat tanultam belőlük, bele-bele pillantva egy készülő mű műhelytitkaiba, s abba a hatalmas tudásanyagba, mely háttérül szolgált. Mint ez a könyvből látható, a csuvas-mongol nyelvviszonyt tárgyaló, s kiadatlanul maradt disszertációmmal kapcsolatos fenntartásait — melyeket annak idején, 1971-ben, opponensi véleményében sem hallgatott el — feladta. Tudománytörténeti tény, hogy a török-mongol nyelvviszonyt illetően Ramstedt és Poppe elméletével szemben hosszú ideig csak Németh Gyula (ZDMG 1912, KSz. 1914) nézete állt szemben, s a kézikönyvekig általánossá vált nézetrel szemben végül Németh is visszahúzódott, ha véleményét nem is módosította. Ligeti előbb Gombocz és Poppe hatására elfogadta Ramstedt új elméletét, de végül őt is, akárcsak engem, az anyag, a kérlelhetetlen adatok győzték meg, hogy a ramstedti nézetek, sok részletük zsenialitása ellenére, alapjaiban tarthatatlanok. Ennek pedig következményei vannak a csuvas nyelv-történet értékelésében, az pedig kulcs a magyar nyelv török kapcsolatainak megértéséhez.

Ligeti könyve a magyar tudomány klasszikusai közé tartozik: egyszerre zár le egy korszakot és ad indítást egy új korszak megkezdéséhez. Ismétlésétől, utánzásától maga óvott, de az új anyag, az új módszerek ezt nem is engednék meg. Ligeti tudása, szigorú kritikája és kérlelhetetlen igényessége azonban marandó kötelezettséget jelent.

Róna-Tas András

BERRÁR JOLÁN--KÁROLY SÁNDOR (SZERK.): RÉGI MAGYAR GLOSSZÁRIUM

Akadémiai Kiadó, Budapest 1984. 807 lap.

1. 1984-ben jóformán még meg sem száradt a nyomdafesték a Régi magyar glosszáríum (a továbbiakban: RMG1.) lapjain, amikor — minden bírálót, ismertetőt megelőzve — nyilvánosan szóltam a mű korszakos jelentőségéről a TMB egyik tudományos vitáján:

„A jövőben bizonyára nagy könnyítést fog jelenteni a szótörténet búvárai számára a Régi magyar glosszárium most megjelent testes kötete, amely 58 szótári jellegű magyar nyelvemlék külön-külön való fellapozásától kímélheti meg a kutatót, és lehetővé fogja tenni számára, hogy a szótörténeti vadászatgatás alól felszabadult idejét és energiáját valóban alkotó tudományos tevékenységre fordíthassa. Sok afféle értékes kézikönyvre volna még szükség, mint amilyen a Régi magyar glosszárium. De mindaddig, amíg ezek sorra elkészülnek, megmarad a szótörténeti gyűjtögetés kisipari módszere és az örök bizonytalanság." Véleményem 1984 óta is változatlan maradt. De hogy ezt nyomtatásban is megerősítsem, arra csak akkor nyílt lehetőségem, amikor 1986 decemberében a NyK szerkesztősége felkért: írjak recenziót a RMG1.-ről.

2. A RMG1.-ot két kiváló nyelvtörténészünk, Károly Sándor és a szótár megjelenését még megérő, de rövid idő múlva sajnálatosan elhalálozó Berrár Jolán (1925—1985) szerkesztette. A munkát úgy osztották meg, hogy Károly Sándor kidolgozta a szerkesztési elveket és módszereket, jelentéstani szempontból véglegessé formálta a szócikk fejrészét, adatközlő és utaló részét, elvégezte a kézirat végső nyomdai előkészítését, valamint a technikai szerkesztést. Berrár Jolán az adatgyűjtő munka irányítását, a szócikkek utaló részének és a jegyzeteknek az összeállítását, a gyűjtött céduláknak gépelésre való előkészítőt, majd a legévelt szöveg pontosító munkáját vállalta magára. Az előkészítő munkálatokban (adatgyűjtés, cédulákon való adatellenőrzés) a következők vettek részt: E. Abaffy Erzsébet, D. Bartha Katalin, H. Bottyánfy Éva, Grétsy László, Hexendorf Edit, P. Hídvégi Andrea, Horváth Mária, R. Hutás Magdolna, Kázmér Miklós, Kubinyi László, Kudlik Júlia, Mikešy Sándor, Molnár József, Papp László, Rónaszegi Márta, Simon Györgyi, Terestyéni Ferenc, Zala Mária. A kézirat adatait filológiai ellenőrzették: K. Keszler Borbála, Korompai Klára, E. Abaffy Erzsébet, Köhl Éva, Simon Györgyi, G. Szamák Ágnes, Szíj Enikő, Zala Mária. A kézirat nyomdai előkészítésében G. Szamák Ágnes működött közre.

A kézirat lektora Benkő Loránd és Mollay Károly volt.

3. A szótár szerkezeti felépítése a következő. A németül is megismételt rövid Előszó (7—8; 9—10) után terjedelmes Bevezetés olvasható német nyelvű összefoglalással (11—55; 57—62). A Bevezetésben az érdeklődő kimerítő felvilágosításokat kap a szótár anyagáról, jellegéről, céljáról és rendeltetéséről, szerkesztési elveiről és módszereiről, szócikkeinek szerkezetéről és szerkesztésük technikájáról, a feldolgozott forrásokról, a szótár használatához szükséges legfontosabb tudnivalókról. A Bevezetést a források és a szakirodalom rövidítésjegyzéke, továbbá az egyéb rövidítések és jelek magyarázata zárja.

A RMG1. törzsanyagát mintegy 7500 szócikk alkotja kb. 60 000 magyar szóadattal (63—792; Tulajdonnevek: 793—805).

4. A továbbiakban észrevételeket fűzők a RMG1. tartalmához és egyes szócikkeihez.

Sajnálom, hogy a feldolgozásból kimaradt a rendkívül fontos, bár kétségtelenül terjedelmes Calepinus (Cal. 1585). A magyarországi növénynevek 1583. évi, 348 növényre kiterjedő latin—magyar szójegyzékének kihagyását pedig nyomatékosan hiányolom (Charles de L'Écluse, Stirpium nomenclator Pannonicus. Nemetvyyvarini 1583). E mű szerzője Charles de L'Écluse (Clu-

síus) németalföldi botanikus, akit Beythe István németújvári prédikátor támogatott a növények magyar neveinek megállapításában. A szójegyzék kihagyása azért is elszomorító, mert nyelvészeink (még a TESz. szerzői is) a Beythe Istvánnak tulajdonított 1584. évi antwerpeni kiadást szokták használni, de azt sem közvetlenül, hanem másodkézből, a NySz.-ből, a Könyve Nándortól a NySz. részére készített kijegyzések alapján. A szójegyzék könyvészeti annotációjához, modern értékeléséhez l. Régi magyarországi nyomtatványok 1473—1600. Borsá Gedeon, Hervay Ferend, Holl Béla, Käfer István és Kelecsényi Ákos munkája (Budapest 1971. 488, 489—50).

Az egyetlen forrásból (PannGl.) adatolt *alacs*-ot az RMGl. (73) főnévnek tartja 'Blesse' [= <állat homlokán> hóka, hold, csillag, fehér folt] jelentéssel. Am valójában más forrásokból is gazdagon dokumentálható melléknévvel van dolgunk, amelynek 'bunt, scheckig' [= foltos, tarka szőrű] a jelentése. L.: EtSz. 1: 56; SzT 1: 197; Bakos, RET. 208.

Az egyetlen forrásban (P. [= PestiN] 1 K 2) előforduló *aleopaticum* a RMGl. (74) szerint ismeretlen jelentésű. A szó jelentését (és etimológiáját) bizonyára azért nem ismerték fel a szerkesztők, mert hibásan idézték a hatnyelvű PestiN szócikkének vezérszavát, a latin *Aloepaticum*-ot, *Aleopaticum*-ot csinálva belőle. Eligazító értékű a PestiN-ban a latin *Aloepaticum* után olvasható olasz *aloe patico* és — különösen — a francia *aloe epatique*. A főleg Dél-Afrikában tenyésző liliumfajtának, az álóának a leveleiből kicsorgó, napon szárított vagy szabad tűzőn befőzött, májbarna színű gyanta nedvről van szó, amely drasztikus hatású hashajtó, úgyhogy ma már leginkább csak az állatgyógyászatban használják extraktum, tinktúra alakjában. Gyógyszerészeti latin neve — az álóefajta gyantájának májszínű nedvére utalóan — *Aloe hepatica*, magyar neve *májálóé* (Pallas-Lex. 1: 475). L. még *aloe hepatic* (Stedman's Medical Dictionary. Baltimore 1972²². 43). A középkori latinban az összerántással keletkezett *Aloepaticum* volt járatos. Ebből való a PestiN-ban torzult (*aleopaticum*) alakban közzétett régi magyar *aleopaticum*. — A PestiN-ban a magyar *aleopaticum* (∩ : *aleopaticum*) előtt a cseh *woman* (vö. mai cseh *oman* 'peremizs, Inula'), utána pedig a német *allant* (vö. mai német *Alant* 'peremizs, Inula') áll. Ezek az ugyancsak gyógynövényt jelölő nevek félreértés folytán keveredhettek a latin *Aloepaticum* ekvivalensei közé. — E példa azt is bizonyítja, hogy a RMGl. nem teheti feleslegessé a benne egyesített szótárak és szójegyzékek alkalmoszerű felülvizsgálását, a saját szemmel való bizonyosság szerzést. Ennek megvan az a haszna is, hogy a kérdéses szót behelyezhetjük egy bizonyos fogalmi körbe (pl. az *aleopaticum*-ot a fűszerek és egyéb kereskedelmi árucikkek csoportjába).

A P. [PestiN] N 2 alapján adatolt *balassa* jelentése a RMGl. 100 szerint ismeretlen. A PestiN a drágakövek csoportjában mutatja be a szót. Olasz ekvivalensként ott szerepel az *il balascio* is. Ennek (*balascio*) jelentése a mai olaszban 'rózsaszínű spinell'. Fél-drágakő. Az EtSz. 1: 252 (+ *balasz* v. *balász* a.) a 'gemmae genus, eine art rubin' jelentéssel ruházza fel.

Az egyetlen forrásból (SchlGl. 2153.) ismert *bedenia* a RMGl. 106 szerint ismeretlen jelentésű. Az EtSz. 1: 324 ismeretlennek tartotta az etimológiát is. — Szamota úgy vélekedett, hogy a magyar szó latin ekvivalensét, az *accipiter*-t 'equus magni velocitatis', azaz 'gyors ló'-nak kell értelmezni.

E feltevést elfogadva Hadrovics (NytudÉrt. 40. 124) meg is fejtette a *bedenia* rejtélyét. Voltaképpen nem is *bedenia*, hanem *bedeuia* [= *bedevia*] a helyes olvasat. Ez pedig nem más, mint a szerbhorvát *bedevija* 'arab fajta kanca' (Škaljić, Turcizmi 128; Skok, EtrJ. 1: 131) átvétele. A szerbhorvát szó előzménye az oszmán-török *bedevî* (at) 'beduin (ló)'. L. TESz. 1: 266 *beduin* alatt is.

Az egy forrásból (Ortus) adatolt *bolus arenus*-t a RMG1. (122) ismeretlen jelentésének tartja. Nos, a szószerkezet előfordul a RMG1.-ba forrásként fel nem vett Cal.-ban (107) is: „aster Samius: Vn. [= vngarice] *Bonus arménus*'. Az EtSz. 1: 471 szerint a középkori latin *bolus armenus* 'gyógyszerként használt földfajta, amelyet Szamosz szigeten bányásznak; rodelsteyn' átvételével van dolgunk.

A B. [= BesztSzj.] 1159: „nola: *haranga*', Schl. [= Schl-Szj.] 1745: „nola: *harangia*” szópár magyar tagját illetően a RMG1. 302 nem tesz említést arról, hogy itt a birtokos személyranggal ellátott *harang*-nak (*karvaly harangja*) nem közönséges 'csengő, harang', hanem 'solymásmadár lábára szíjazott csörgő' a jelentése. L. Ligeti: MNY. 64: 75–8.

A *havas* szócikkében (RMG1. 310) össze vannak vonva a *hó* 'Schnee' és a *hó* '*Mond' származékai: 'Alpe'; 'mondsüchtig'; 'schneeig'. Alapszavaik viszont homonimaként vannak kezelve: *hó* 'Schnee' és *hó* 'Monat' (RMG1. 330).

Az elsőnek SzikszF.-től szótározott „*Chamaepytis: Kalincza*¹ növénynevet a RMG1. 377 megkérdőjelezett? 'gelber Günse' értelmezéssel szerepelteti. A növénynev ma is él (l. Kniezsa, SzlJsz. 245), főleg a szaknyelvi *kalincaifű* 'Ajuga chamaepitys' összetételben (Csapody–Priszter, MNövSz. 93).

A Gy. [= GyöngySzt.] három helyéről adatolt *kelencé*-nek a RMG1. 389 szerint '(Bienen)korb' volt a jelentése. A szó azonban nem 'méhkas', hanem 'egy fajta (körülkerített) méhes; Art (umzäunter) Bienenstand' jelentésben volt használatos. L.: TESz. 2: 429; NéprLex. 3: 122 (szinonimaként megadva: *körméhes, méhkert*); Kiss: Nyr. 105: 355–6.

A B. [= BesztSzj.] 1164. alapján dokumentált „*wltor: lupta[r]*” szópárnak sem a latin tagja, sem pedig a magyar tagja nincs tisztázva. A szó a madárnevek csoportjában szerepel. A RMG1. 464 megkérdőjelezett? 'Geier' értelmezéssel látja el. Tagányi (Száz. 27: 326) a magyar szót szláv eredetűnek gyanította (< : **lupti* [o : **lupiti*] 'rabol, ragadoz'), de megfelelő szláv szót kimutatni nem tudott. Nos, a szerbhorvátban van olyan madárnév, amelyből a magyar *luptár* megfejtődésnek látszik; vö. szerbhorvát *lopatar* 'kanalassgém, Platalea leucorodia' (Hirtz, RjNZN 2: 264) < : *lopata* 'lapát'. A szerbhorvát *lopatar*-nak egyéb jelentései is vannak: 'olyan madárfióka, amelynek tollazatában a zászló még csak kifejlődésének elején van' (uo.), továbbá *lopátár* ebben: *jelen lopátár* 'dámszarvas' (SzbhvMSz. 1: 799; a megértéséhez tudnunk kell, hogy a fiatal dámbikának kánál alakú a második agancsa, a dámbika kifejlett agancsa pedig lapát formájú).

A Herb. b) alapján nyilvántartott, a kiadók megítélése szerint horvát szónak minősülő „Alkekenge : *Mosnyche*” növénynev jelentésének kérdését a RMG1. 504 nyitva hagyta, kérdőjellel utalva tisztázatlan voltára. Az olasz *alchechengi*, francia *alkékenge*, spanyol *alquequenge*, portugál *alkekengi* jelentése 'zsidócserezsnye, Physalis alkekengi'. Forrásuk az arab *al-*

-*kākanġ* < perzsa *kākanuġ* (Lokotsch 1016.; Dauzat—Dubois—Mitterrand, DictÉtHFr. 23). A horvát *mošnjica* [többes számban: *mošnjice*] jelentése 'herezacskó' (SzbhvMSz. 1: 900), 'pénzes zacskó, erszény; növényi hüvely, hüvelytermés' (Belosteneč 2: 229) a *mošnja* 'zacskó' (uo.) származéka. A 'zsidócsereznye' jelentés azért társulhatott egy 'zacskó' jelentésű szó származékához, mert a zsidócsereznye skarlátpiros, gömbös bogyótermése erősen felfúvódott, zacskószerű csészébe van bezárva.

A két forrás alapján adatolt *násfá*-t a RMG1. 514 megkérdőjelezett ?'Schmuck' jelentéssel látja el. Hadrovics (I. OK 10: 153) vizsgálataira támaszkodva a TESz. 2: 999 részletezőbben adja meg a szó jelentését. 'ékszer: melldísz, homlokdísz, nyaklánc, fülbevaló stb.; Schmuckstück: Brustschmuck, Stirnschmuck, Halsband, Ohrgehänge usw.'.

Az Ortus-ból adatolt, 'Klatschmohn' jelentésű „*Pachko* vel *pýpanch*” szópár első tagját a RMG1. 599 *packó* alakban teszi meg címszóvá. Aligha helyesen. A mai nyelvjárásokban található *pac-sok* 'pipacs' (TESz. 3: 201; Nyatl. 16. sz. térkép) valószínűűb-bé teszi a *pacskó* olvasatot. A *Pachko*-ot Benkő (MNY. 57: 163) is *pacskó*-nak olvasta.

A K.₂ [= KolG1.]-ben előforduló, 'csalítózás; Lockei' jelentésű „suppositivus: *poloznok*” szópár magyar tagját a RMG1. 577 *poloznok* alakban teszi meg címszóvá. Tévesen. A helyes olvasat a *polozsnok*. Ezt bizonyítják a mai nyelvjárás alakok (Nyatl. 586. sz. térkép; TESz. 3: 75), de ezt teszi kétségtelenné a szó etimonja is; vö. szlovén *položnik* 'csalítózás' (Pleteršnik 2: 133).

A K. [= KolG1.] 'lumpig gekleidet' jelentésű „*pannosus* : *rozzas*” szópárjának magyar tagját a RMG1. (600) *rózsás* hangalakban szerepelteti címszóként. Ez súlyos tévedés. A Cal. 753. [σ : 751.]: „*pannosus* : *Rozzas* rossz poztoban öltözött” és NySz. 2: 1465. hasábján a *rosszas* melléknév második jelentéseként olvasható 'pannosus, pannuceus; lumpig, zerlump' kétségtelenné teszi, hogy korántsem a *rózsa* virágnév -s képzős származékával, hanem a *rossz* melléknév *rosszas* származékával van dolgunk. Ezt kellett volna címszóvá tenni.

A S. [= SermDom.] II, 581 alapján adatolt *zabasth* [tárgyragos alak] főnevet a RMG1. 624 megkérdőjelezett ?'Vertrag' jelentéssel szerepelteti. Kiváló jogtörténészünk, Bónis György (Hübériség és rendiség a középkori magyar jogban. Kolozsvár 1947. 315) szerint az ómagyar *szabas* jelentése 'haszonbér, feudum' volt. L. még Kiss: MNY. 82: 164—5.

A B. [= BesztSzj.] 173 alapján adatolt ómagyar *zerench* 'rabló, útonálló' szót *zerencs* alakban teszi címszóvá a RMG1. 648. Ez az olvasat azonban egyáltalán nem biztos. A *zerenc* olvasat is lehetséges (Kniezsa, SzlJsz. 502; 1. még TESz. 3: 736).

A B. [= BesztSzj.] 1162. és Sch. [= SchlSzj.] 1748. alapján idézett, ott a ragadozómadarak (BesztSzj.: *sólyom*, *ölyv*, *karvaly*, *haranga* 'solyászmadár lábára szíjazott csörgő', *zongor*, *torontál*, *keselyű*; SchlSzj.: *sólyom*, *ölyv*, *karvaly*, *harangja*, *ráró*, *zongor*, *torontál*, *héja*) csoportjába tartozó *torontál* madárnévnek a RMG1. 708 'bölömbika, Rohrdommel' jelentést tulajdonít. Ez az ötörök eredetű madárnevünk azonban nem a nádasok, tavak mellett tanyázó, nagybögőszerű hangú gémfélet, a *Botarus stellarist* jelölte, hanem a sólyomfélék egyik fajtáját, amelyet bizonyára alkalmaztak vadászsólyomként is (Gombocz,

MNyTK 16. sz. 13; Ligeti, Pais-Eml. 948; TESz. 3: 948). Személynév [1234: *Truntayl*: HazaiOkm. 8: 31], majd személynévi használaton keresztül helynév [1323: *Turuntal*: Pais-Eml. 340] is alakult belőle. L. FNESz. 654 *Torontál vármegye* a.

A B. [= BesztSzj.] 43 alapján adatolt *uja* 'Onkel' (RMG1. 726) eredetéhez Tagányin és Ságin kívül l. még Kniezsa, Szljisz. 541 és Fehértói: MNY. 66: 327.

A B. [= BesztSzj.] 789 alapján idézett *vezsnek* 'eine Art Hund' (RMG1. 771) etimológiáját illetően Tagányin és Ságin kívül l. még Kniezsa, Szljisz. 556. A szó tövét azonban Kniezsa sem ismerte fel. L. újabban Machek (EtSlC. 688) vélekedését: ócseh, cseh *věznik* 'házőrő vagy juhászkutya' <: ócseh věž 'ház', mai cseh věž 'torony'.

A RMG1. 794. lapján a *Bécsország* szócikkből kimaradt a forrásmegadás. Pótlandó: P. [= PestiN.] R. 1.

A RMG1. 801. lapján a *Muszkaország* szócikkből kimaradt a forrásmegadás. Pótlandó: Sz. [= SzikszF.] 231.

A M. [= Murm.] 438: „Ratispona : Regensburg : *Bodogazzon haza*” városnévről a RMG1. 794 megjegyzi, hogy Murm. kiadója az elnevezés eredetét nem ismeri. A városnév megértéséhez közelebb vihet bennünket annak ismerete, hogy ilyen helységnév használatos volt az Árpád-kori Magyarországon, mégpedig Csanád vármegyében, Csanádtól délnyugatra: +1256: *Bodugazunhaza* (Györffy 1: 749; vö. ÁÜO 7: 429 és OklSz. 81); +1285/1572: *Bodogazzunfalwa* (Györffy 1. 849); 1496: *Bodoghfalwa* (Csánki 1. 694). E falut Boldogasszon tiszteletére szentelt templomáról nevezték el. A németországi Regensburg nevének azonban semmiféle kapcsolata sincs Szűz Máriával, azaz Boldogasszonnal. A rómaiak a Regen folyónak a Dunába torkollásánál tábort építettek, s a tábornak a Regen folyóról a *Regina Castra* nevet adták. (A Regen folyónév indoeurópai jellegű, s feltehetőleg 'víz' jelentésű.) A német *Regensburg* a latin *Regina Castra* értelmi megfelelője (FNESz. 540). A középkori latinban a *Regina Castra* mellett használatos volt a *Reginopolis*, *Reginoburgum*, *Regino urbs* is (OrbLat. 252). A névbe népetimológiás alapon bele lehetett érteni a latin *regina* 'királynő, úrnő' méltóságnévet (Bach: DtNam. 2/2: 64, 510), amely a *Regina Coeli* (= mennyország királynéja)-féle dícsőítő egyházi kifejezésekben Szűz Máriára szokott vonatkozni. Ez lehetett az indítéka a magyar *Boldogasszonyháza* 'Regensburg' megalkotásának.

A M. [= Murm.] XXV: „Hypanin: *Hypan wise*; *Hypanis idem*” víznevet a RMG1. 797 nem azonosítja, hanem kérdőjellel utal a lokalizálás tisztázatlanságára. A dél-ukrajnai Déli-Bug folyó ókori nevével van dolgunk; vö. latin *Hypanis* < görög Ὑπανίς. Feltehető nyelvi forrása az iráni *hupāna* 'az istenek pártfogása alatt maradó' (Lehr-Splawinski, SłSS. 2: 234). L. még: Vasmer, RussEtWb. 1: 133, 677.

A M. [= Murm.] XXXII: „*Iulia* : *Iulcherland* : *Iulia*” tájnevet, valamint a belőle származó M. XXXII: „*Julianus*: *ein iulcher*: *Iuliabeli*” melléknevet a RMG1. 798 és 373 nem lokalizálja, nem értelmezi, hanem kérdőjellel utal a tisztázatlanságra. A Kölnctől nyugatra fekvő *Jülich* város környékével lehet dolgunk; vö. „*Juliacus*, -um, *Julus*, *Julensis urbs*, *Gulichi* : *Jülich*, St., *Preußen* (Rheinprovinz)” (OrbLat. 169). A német városnév előzménye a latin *Juliacum* hn. < : *Julius* szn. (Bach, DtNam. 2/1: 220). L. még Egli 461.

A Sz. [= SzikszF.] 233: „Riuulinum : Nagy banya” városnevet a RMG1. 801 nem azonosítja, hanem kérdőjellel utal a lokalizálás hiányára. Kétséget kizáróan a Szatmár megyei Nagybányával van dolgunk. Közvetlenül utána csupa erdélyi városnév áll SzikszF. szójegyzékében: *Kolos var*, *Gyula feier var*, *Szeben*, *Brasso*, *Vasarhely*. A latin *Rivulium* név Nagybánya régi *Rivulus dominarium* ~ *Asszonypataka* neve alapján érthető, Bányavárosok gyakran voltak a magyar királynék kezén. L.: Csánki 1: 467; FNESz. 440.

A Sch. [= SchlSszj.] 550. : „serruis : zerem” értelmezése a RMG1. 804 szerint 'Syrmien'. Ez az értelmezés ellentétben van azzal a Szamota (SchlSszj. 28) óta ismert ténnyel, hogy a közép-kori latin *serruis* írásképp mögött *seruus* 'szerb' rejlik, következőképpen a SchlSszj.-beli régi magyar *szerem* nem 'Szerémség' értelmű tájnév, hanem 'szerb' jelentésű népnév. L. még: Melich, HonfMg. 80; FNESz. 610 *Szerémség* a. is.

A Murm. XXV: „Tyras : *Tyran uise*; Tyran idem” víznevet a RMG1. 804 nem azonosítja, hanem kérdőjellel utal a lokalizálás tisztázatlan voltára. Nos, itt a Dnyeszter régi nevével van dolgunk: vö. görög *Τύρηξ* (Hérodotosz), *Τύραξ* (Strabón), latin *Tyras*. A folyónév iráni eredetű; vö. iráni *tīras* 'gyors, sebes' (Vasmer, RussEtWb. 1: 355). A folyóról kapta nevét a miléto-sziak *Τύραξ* nevű gyarmata a Dnyeszter torkolatánál, a mai ukrainai *Белгород-Днестровский* (Akkermam) helyén (Eglic 254). Ennek az ókori *Τύραξ* helységnévnek a tudatos felújításával alkották meg 1795-ben, az akkori görögös névdivat szellemében a *Тирасполь* városnevet. E város a mai Szovjet-Moldávia területén, a Dnyeszter bal partján fekszik (Unbegaun, RussSlavPhil. 86; Nikonov, KrTopS1. 418).

A Sz. [= SzikszF.] 233: „Varna: *Varano*” városnevet az RMG1. 804 a bulgáriai *Varna* 'Várna' városnévvel azonosítja. Ez nem fogadható el. A Zemplén megyei Sárospatakon tanító Szikszai Fabricius Balázs minden bizonnyal a Zemplén megyei *Varannó* ~ *Vranov nad Topľou* helység nevét szótárazta. Ennek volt *Varano*, *Varona*, *Varana* alakváltozata is (ComZempl. 211).

A Sz. [= SzikszF.] 234: „Agoripolis : *Vasar hely*” városnevet a RMG1. 804 nem azonosítja, hanem kérdőjellel utal a lokalizálás hiányára. Nyilván Marosvásárhellyel van dolgunk, amit szinte kétségtelenül bizonyít már az is, hogy közvetlenül előtte csupa erdélyi városnév áll SzikszF. szójegyzékében: *Nagy banya*, *Kolos var*, *Gyula feier var*, *Szeben*, *Brasso* (233, 234). A Marosvásárhellyel való azonosítást a következő két idézet teszi tökéletesen bizonyossá: „*Maros-Vásárhely*, melyet latinul *Novum forum Siculorum*nak, a görögizálók *Agropolis*nek, oláhul *Osiohejeunak* neveznek, valószínűleg — miként latin neve is mutatja — újabb keletkezésű városa a Székelyföldnek” (Orbán, Szék. 4: 106); „*Agropolis*, *Novomarchia*, *Maros-Vásárhely*, St., Ungarn (*Maros-Torda*)” (OrbLat. 7).

A M. [= Murm.] XXXVI: „*Velunia* : *Wyelun* : *Velunia*” városnevet a RMG1. 804 nem azonosítja, hanem kérdőjellel utal a lokalizálás tisztázatlanságára. A lengyelországi Łódźtól délnyugatra fekvő *Wieluń* város nevével van dolgunk. A *Wieluń* városnév birtoklást kifejező *-ъ* képzővel alakulhatott egy **Wielun* (vö. *Wiesław*) személynévből (Rymut, NMP. 261; Rospond, SEMG. 423).

5. Az élet nem áll meg. A RMG1. nyers kézírata 1968-ban már kész volt. Nem kerülhettek tehát bele azok az Oxfordi Glosszák, amelyek tizenegy magyar szót tartalmaznak az 1230 (!) körüli

időből, de amelyeket csak 1981-ben tett közzé Mezey László (MNy. 77: 372—6; 1. még Büky Béla: MNy. 80: 71—3 és Benkő Lóránd: MNy. 80: 74—5). Szükségszerűen kimaradt belőle a 15. század első negyedéből való Bécsi Glosszák nyolcvanhárom latin—magyar szópárja is (Madas Edit: MNy. 77: 506—10). S alig két évvel azt követően, hogy a RMG1. napvilágot látott, faksimilében is láthattunk egy 106 szópárból álló, Magyarországon eddig még közzé nem tett magyar—német szójegyzéket is a 15. század hetvenes éveiből (Futaky István: A wolfenbütteli szójegyzék. MNy. 82: 73—77). A könyvtárak és levéltárak mélyén még számos régi magyar szójegyzék, glossza rejtőzhet, amelyet a jó szerencsével párosuló kutatói buzgalom sorra feltárat, hozzáférhetővé tehet. Előbb-utóbb tehát el fog jönni annak szükségessége, hogy ezekből az újonnan előkerülő szógyűjteményekből is egyesített szótár készüljön, pótlékként a RMG1.-hoz. Az erre vállalkozó lexicográfus munkáját jelentősen meg fogja könnyíteni az, hogy mintául veheti a RMG1.-ot, és értékesítheti mindazokat a tanulmányokat, amelyekkel a RMG1. s a róla szóló szakbírálat a magyar történeti lexicográfiát és lexicológiát gazdagítja.

Kiss Lajos

MIKKO KORHONEN: JOHDATUS LAPIN KIELEN HISTORIAAN

Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 1981.
378 lap + 1 térképmelléklet

1. Ha az uráli (finnugor) nyelvtudomány leíró, történeti és összehasonlító szempontú nyelvtani összefoglalásait röviden számba vesszük, akkor a következőket állapíthatjuk meg: A régi irodalmi múlttal rendelkező nyelvekből (magyar, finn, észt) — a korábbi, ma már nagyrészt elavult nyelvtanokat nem számítva — számos, modern szempontú leírás áll a kutatók rendelkezésére. Az elmúlt 20—25 év alatt — néhány kivételtől eltekintve — jó nyelvtani leírások, kresztomátiaszerű összefoglalások jelentek meg a kisebb uráli nyelvekből is. A történeti és összehasonlító nyelvtudomány területén a helyzet ma már nem mondható ilyen megnyugtatónak. Az uráli komparatiztika eredményei jórészt folyóiratcikkekben és részdiszciplínáknak szentelt monográfiákban olvashatók. (Tehát az uráli nyelvészetnek a történeti-összehasonlító vizsgálatok mellett a nyelvleírás egyáltalán nem elhanyagolt területe!) Igaz, a múltban, ám az utóbbi időben is jelent meg néhány kézikönyv — elsősorban az egyetemi ifjúság igényeit kielégítendő —, amely a magyar vagy a finn nyelvet állítva a középpontba, az uráli nyelvtudomány eredményeiről összefoglaló áttekintést nyújt (főleg a hangtan és az alaktan területén), de az urálistika legújabb eredményeit átfogó modern szintézis megírása még várat magára. Ezen megírandó szintézis előfutárainak tekintendők Björn Collinder *Comparative Grammar of the Uralic Languages* (Uppsala, 1960) című műve, Hajdú Péter Bevezetés az uráli nyelvtudományba² (Budapest 1973) című tankönyve és УРАЛЬСКИЕ ЯЗЫКИ И НАРОДЫ (Moszkva 1985) című könyvének második fele (204—340), továbbá a magyar—szovjet közös vállalkozásként közreadott Основы финно-угорского языкознания című kiadvány első kötete (Moszkva 1974). Modern

szempontú történeti-összehasonlító nyelvten a kisebb uráli (finnugor) nyelvek köréből szinte alig jelent meg. E téren kivételt csak a finnségi nyelvek képeznek. A Laanest 1975-ben megjelent műve, Sissejuhatus läänemeresoome keeltesse, mely időközben németül is napvilágot látott (Einführung in die ostseefinnischen Sprachen. Hamburg 1982), ma már a finnugor nyelvtudomány művelőinek nélkülözhetetlen kézikönyvévé vált. Megjegyezzük, hogy Laanest munkájának rövidebb változata oroszul az Основы Финно-угорского языкознания második kötetében (Moszkva 1975) is megjelent.

2. Az itt vázolt helyzetkép ismeretében érthető, hogy az uráli nyelvtudomány művelői nagy örömmel és érdeklődő lelkesedéssel fogadták Mikko Korhonen professzor Johdatus lapin kielen historiaan (Bevezetés a lapp nyelv történetébe) című monográfiájának a megjelenését. A könyv fő részei: Johdanto (Bevezetés 15–75), Historiallinen äänneoppi (Történeti hangtan 76–200), Historiallinen muotooppi (Történeti alaktan 201–341), Eräitä syntaksin historian päälinjoja (A mondattan történetének néhány fő vonása 342–346). A művet egy Nielsen helyesíráshoz kapcsolódó, fonetikai magyarázatokat, átírást és rövidítéseket tartalmazó függelék (347–358), irodalomjegyzék (359–378), s végül a lapp nyelvjárások területi elhelyezkedését bemutató térkép zárja.

A bevezetésben legelőször is a lappok területi elhelyezkedéséről, a lapp nyelvjárások osztályozásáról és a lapp nyelvtörténet periodizációjáról olvashatunk (15–37). A lapp etnogenézisre vonatkozó hipotézisek ismertetése után megtudjuk, hogy az őslapp nyelv a korai ősfinnből i. e. 1000 táján vált ki. A legújabb régészeti és nyelvészeti eredmények alapján Korhonen azt a nézetet vallja, hogy a finnségek i. e. 2000 körül jutottak a Baltikumba. Az ősfinn nép nyelvileg ekkor még a FV kor végénél, illetőleg a FV kor elejénél tartott. Ebből következik, hogy a baltiak és a finnségiak nyelvi kapcsolata is jóval előbb kezdődött (i. e. 1800–1500 körül), mint ezt korábban feltették. Az első germán jövevényszavak átvételét illetően Korhonen J. Koivulehto véleményét fogadja el, miszerint ezek nem sokkal fiatalabbak a balti jövevényszavaknál: inkább i. e. 1000 előtti mint utáni időből származnak. Az átvételek helyéül jobban illik a Finn-öböltől északra, mint délre eső terület. A Kantalapista nykylappiin (Az őslapptól a mai lappig) című alfejezetben (37–53) egyebek között a lapp-finn, lapp-skandináv és lapp-orosz nyelvi kapcsolatokkal ismertet meg bennünket a szerző. A Lappi kirjakielenä (A lapp irodalmi nyelvként) alfejezetben (55–65) a lapp irodalmi nyelvek kialakulásáról olvashatunk. A bevezetést a lapp nyelv szociológiai és jogi helyzetének, valamint a lapp nyelv kutatási történetének rövid bemutatása zárja (65–75).

3. A Historiallinen äänneoppi (Történeti hangtan) képezi a monográfia első fő részét.

3.1. Először a vokalizmus tárgyalására kerül sor (77–125). A lapp magánhangzók történetét a korai ősfinntől a mai norvég-lappig követhetjük nyomon. Az a tény, hogy Korhonen mind a magánhangzók, mind a mássalhangzók történetének a tárgyalását a mai norvég-lapp viszonyokig vezeti, mindenképpen helyeselhető: 1. az olvasó ily módon könnyen áttekinthető képet kap a nyelvi változásokról; 2. valamennyi lapp nyelvjárásai képviselet tár-

gyalása inkább a (történeti) dialektológia, mintsem a hangtörténet tárgykörébe sorolható.

A mai nyugati norvég-lapp nyelvjárás magánhangzórendszere rövid és hosszú magánhangzókból, valamint diftongusokból áll. Ha a hosszú magánhangzókat és a diftongusokat két szegmentum szekvenciájának fogjuk fel ($uo = /u+o/$, $u: = /u+u/$), akkor a következő öt magánhangzójú rendszert kapjuk:

/i u

Történeti szempontból a magánhangzókat etimológiailag rövid, hosszú és összevont (kontrahált) magánhangzókra (finnül: *supistuma- eli kontraktiovokaalit*) oszthatjuk. Az összevont magánhangzók a késői őslappban (részint a késő őslapp után) keletkeztek oly módon, hogy a két különböző szótaghoz tartozó magánhangzó közti mássalhangzó kiesett és az egymás mellé került két magánhangzó egyetlen magánhangzóvá olvadt össze.

Ez után a bevezetés után kerül sor az első szótagi magánhangzók történetének a tárgyalására. A kiindulás — miként erre már utaltunk — a korai ősfinn állapot. E. Itkonen nyomán a korai ősfinnre a következő magánhangzórendszert teszi fel:

i ü u ī ū
e o ē ō
ä a

Az első szótagi magánhangzók tárgyalásánál mindenkor tekintettel van a mássalhangzó-környezet és a nem-első-szótagi vokalizmus módosító hatására. Például:

Korai ősfinn *e>

1. Őslapp I—II * ϵ > III * ϵ > IV * ϵ > lpN á, ha a második szótagban őslapp * ϵ volt. Pl.: lp. *mánnát* 'megy' < késői őslapp **mēñē-* < korai őslapp **męñę-* < korai ősfinn **mene-*, vö. finn *mennä*: *mene-*.

2. Őslapp I *e > II—III *ē > IV ie > lpN ie ~ i jésített mássalhangzó mellett, valamint szótagzáró j és v előtt, ha a második szótagban * ϵ volt. Pl.: lp. *čiezá* 'hét (7)' < késői őslapp **čēžem* < korai őslapp **čęžęm* < korai ősfinn **šecem*, vö. finn *seitsem*.

3. Őslapp I * ϵ > II—III * $\tilde{\epsilon}$ > IV eä > lpN $\epsilon \sim e$, ha a második szótagban korai őslapp * \tilde{a} vagy * $\tilde{\epsilon}$ volt. Pl.: lp. *ællæt* 'él' < < késői őslapp **ēlē-* < korai őslapp **elā-* < korai ősfinn **elä-*, vö. finn *elä*.

Az első szótagi magánhangzó-rendszer fejlődésében fontos szerepe volt a második szótagi magánhangzó hasonító hatásának. Ezt a jelenséget metafóniának, regresszív távasszimilációnak, illetőleg nyílásfok szerinti magánhangzóharmóniának nevezik. Ez utóbbi terminusra vonatkozóan l. Rédei: NyK 88(1986):220-228.

A szerző külön rövid fejezetben (94-96) foglalkozik a késői ősfinn korszak folyamán keletkezett magánhangzók (ö, ū, õ, ä, ā) lapp megfelelőivel a lapp nyelv finn jövevényszavaiban.

Az első szótagi vokalizmus bemutatása után következik a második szótag vokalizmusának a története (98—105). A finnugor alapnyelvre három magánhangzó-fonémát szokás feltenni: *e*, *ä* és *a*. Ezekhez járult a korai ősfinn folyamán keletkezett labiális magánhangzó: *o*. Ez az illabiális szóvégi magánhangzó és egy szuffixális **v* összeolvadása útján keletkezett. A **v* deverbális névszóképzőként, valamint denominális és deverbális igeképzőként ismeretes (vö. E. Itkonen, in: *Scandinavica et Fenno-Ugrica. Studier tillägnade Björn Collinder den 22 juli 1954.* 183—191; Hakulinen, SKRK⁴ 46, 47, 217, 271). A denominális névszóképzői *o* korai ősfinn **aj* > késői ősfinn *oi* > finn *o* hangfejlődés útján jött létre (Hakulinen, i.m. 175). Néhány szóban az *o* nem utal korábbi diftongusra, pl. *nato* 'Schwägerin', *pato* 'Damm, Wehr' ~ lapp *buoddo*. Ezekben az *o* nem tekinthető képzőnek, hanem a labiális magánhangzó az *o* deverbális névszóképzős szavak analógiájára került be a korábbi illabiális magánhangzó helyére (E. Itkonen, i. h. 190; Hakulinen, i. h.). Korhonen (98) a finn *pato* ~ lapp *buoddo* szót is — feltehetőleg elírás következtében — az *o* / < **v*/ képzősök közé sorolja.

A második szótagi ősfinn magánhangzórendszer tehát az alábbi négy magánhangzót tartalmazta:

<i>e</i>	<i>o</i>
<i>ä</i>	<i>a</i>

A második szótagnál hátrább a korai ősfinnben ugyanezek a magánhangzók fordulhattak elő. Mivel a harmadik szótagban elvben csupán szuffixális magánhangzók lehettek, ezért fejlődésüket nagyrészt morfológiai tényezők szabták meg. A harmadik szótagi abszolút szóvégi helyzetben álló magánhangzó mindig leköpött. Ugyanez volt a sorsa a negyedik szótagi szóvégi magánhangzónak is (105—108).

A 108—114. lapon a szerző röviden összefoglalja az első és második szótagi lapp magánhangzórendszer fejlődését a korai ősfinntől kezdődően. Az őslapp magánhangzórendszereket négy fejlődési szakaszban mutatja be.

A Vokaaliston historia [A magánhangzó-rendszer története] című fejezetét az összevont magánhangzók vizsgálata zárja le (114—125). A mai összevont magánhangzók úgy jöttek létre az őslappban, hogy a hangsúlytalan szótag utáni intervokalikus *j*, továbbá bizonyos esetekben *d* (*ð*), *g* (*ɣ*), *s* (*z*), *h* vagy *v* zárt szótagban kiesett és az egymás mellé került magánhangzók egybeolvadtak. Pl.: praet. sg. 1. sz.: korai őslapp **koččurjem* > > késői őslapp **koččujem* > **koččuem* > **koččum* > lpN *goččum* 'hívtam'. Az összevont magánhangzók tö + morfológiai elem(ek) egymáshoz kapcsolódása útján keletkeztek, így itt voltaképpen morfonológiai változásokkal van dolgunk.

3.2. A 125—200. lapon kerül sor a lapp mássalhangzórendszer történetének a tárgyalására. A szerző először Nielsen alapján a mai norvég-lapp mássalhangzórendszerrel ismert meg bennünket (125). Ezután bemutatja a korai ősfinnre rekonstruálható mássalhangzórendszert. Ez alig tér el a finnugor alapnyelvre feltehető rendszertől. Az ősfinn rendszerből hiányzik a finnugorra kikövetkeztethető **l'*, ezenkívül a FU bilabiális **w* az ősfinnben már labiodentális hanggá vált. Ezzel kapcsolatban felvetném azt a kérdést, hogy a FP alapnyelvben **w* vagy **v* fo-

néma volt-e. A finn ségi nyelvek, a lapp és a mordvin nyelv egyértelműen a *v megléte mellett vallanak. A cseremiszb en ma is w van. A votják nyelvb en a v-nek több nyelvjárásban a előtt w allofónja is van, pl.: J MU *vañ~G wañ* 'ist, es gibt', J *vañkj~G wañkj* 'herabsteigen, hinunterkommen', G MU Uf. *kwañ* 'Luft, Himmel, Gott; Wetter'. Minden nyelvjárásban v van például a következő szavakban: *val* 'Pferd', *veral-* 'sagen, sprechen', *vej* 'Öl, Butter', *vir* 'Blut'. A labiodentális *v mellett az ő spermi alapnyelvre *w (u) is feltehető (Uotila: MSFOu. 65: 57, 63; E. Itkonen: FUF 31: 280, 295; Lytkin, VokPerm. 26). Valószínű, hogy az ő spermi *p és *p előtt jelentkező w (u) (*w₀-, w₀-, *kw₀-, kw₀-) hangnak is allofón státusa volt. Minde z amellett szólhat, hogy a FU *w a FP korban már labiodentális hang volt (v), jóllehet bizonyos fonetikai helyzetekben a w allofón is meg lehetett. A FP alapnyelvnek az a nyelvjárása, amelyikből a cseremis z nyelv lett, mindvégig megőrizhette a w fonémát.

Korhonen először a korai ő sfinn szó eleji mássalhangzók lapp nyelvi fejleményeiről szól (127—135). A szó belseji konzonantizmus tárgyalása a fokváltozás történetével kezdődik (135—157). A radikális fokváltakozás a hangsúlyos szótag utáni mássalhangzók mennyiségi (né melykor minőségi) váltakozását jelenti. A radikális fokváltakozás kevés kivételtől eltekintve (f, h, hj, hm, hn, részben hl) minden mássalhangzóra és mássalhangzókapcsolatra kiterjed. A fokváltakozás eredetileg automatikus, fonológiai tekintetben irrelevá ns jelenség volt: az erős fok, nyílt, a gyenge fok zárt szótag előtt jelentkezett. Csupán a késői ő slappban bekövetkezett hangváltozások — magánhangzóösszevonás, a szó végi mássalhangzó lekopása — vezettek oda, hogy a fokváltakozás ma már nem függ a hangkörnyezettől. Például: NomSg. ő slapp **kölē* > lpN *guolle* 'hal' (erős fok): GenSg. ő slapp **kölēn* > lpN *guole* (gyenge fok); PraesSg. 1. sz.: ő slapp **menem* > lpN *mānām* 'megyek' (gyenge fok): PartPerf. ő slapp **meñem* > lpN *māñām* (erős fok): PraetSg. 1. sz. ő slapp **meñjem* > lpN *māñim* (erős fok).

A fokváltozás a déli lapp kivételével minden lapp nyelvjárásban megvan. A fokváltakozás történetében fontos mozzanat volt a fonetikai jelenségből fonológiai jelenséggé váló átalakulás. A váltakozásban részt vevő hangok valamelyike azonossá vált valamelyik már meglévő fonémával. Például: (Korhonen váltakozási sorait kissé egyszerűsítve) **pata* 'Topf': **paðan* — **paðdo* 'Damm': **paðon* → **pata*: **paðan* — **pato*: **paðon*. A fonematizálódás másik útja az volt, hogy a gyenge fok nyílt szótag, az erős fok pedig zárt szótag előtt is megjelenhetett. A déli lappban a szó végi vokalizmus és konzonantizmus jól megőrződött, így a fokváltakozás fonológiai funkcióját elveszítve, eltűnt. — A fokváltakozással — sorátcsapással — függ össze a „túlhosszú” mássalhangzók keletkezése. Pl.: *diet* 'te' 'tudó, tudós' ~ *diētet* 'tudni' ~ *dieðām* 'tudok'. Ez a jelenség emlékeztet a finn nyelvjárásokban jelentkező geminációra, mely ugyancsak összevont magánhangzók előtt történet meg: *jokkeen* < *jokehen*, *kallaa* < **kalaða*.

A fokváltakozás történetének mintaszerűen áttekinthető és meggyőző taglalása után Korhonen a hangsúlyos szótag utáni korai ő sfinn szó belseji mássalhangzók ő slapp és mai norvég-lapp fejleményeit tárgyalja (157—170). Ezután kerülnek sorra a hangsúlyos szótag utáni mássalhangzókapcsolatok (170—192).

Végül a hangsúlytalan szótag utáni mássalhangzók és a szóvégi mássalhangzók történetéről olvashatunk (192—200).

Korhonen könyvének hangtörténeti része nemcsak a lappológusoknak és a lappológiaiában tájékozódni kívánóknak nyújt nagy segítséget, hanem jól megalapozott, szilárd eredményei révén bizonyára előre fogja vinni a finnugor hangtörténeti kutatásokat is.

4. Korhonen művének második fő része a történeti alaktannak van szentelve. Bevezetésként (201—204) a morfémastruktúrát és a morfémastruktúra fejlődését tárgyalja. Megállapítja, hogy a korai ősfinnben a morféma automatikusan kapcsolódtak egymáshoz, a morfofonémikus változások száma csekély volt. Ez azt jelenti, hogy a korai ősfinn erősen agglutináló nyelvtípus volt. A szótövek egy és két szótagúak voltak. Egy szótagúak voltak a névmástövek, a létige (*læ-*) és a tagadó ige (*i-~æ-~á-*). A képző nélküli névszó- és igetövek két szótagúak voltak. A kétszótagúság a lappban akkor is megőrződött, amikor az a finnben eltűnt: lapp *jieggá* ~ finn *jää* 'jég', lapp *jukkât* ~ finn *juo-* 'iszik'. A többeli morfofonémikus váltakozások kifejlődése, valamint a szuffixumokban végbement hangváltások a szuffixumok morfológiai jelentőségének a csökkenéséhez és a morfológiai funkciónak a szuffixumról a töre való átkerüléséhez vezettek. Így a lapp ma a legkevésbé agglutináló nyelv. Minthogy a morfológiai viszonyok nemcsak szuffixumokkal, hanem többeli váltakozásokkal is kifejezhetők, ezért a lapp nyelv ma inkább a flektáló avagy másként a fúziós-szimbolikus nyelvek közé sorolható. Például: *diettet* 'tud': praes. sg. 1. *diedâm*: praet. sg. 1. *dittim*: imp. sg. 1. *dittum*: akció *diettem*: part. perf. *diettam*: pass. part. perf. *dit'tum*.

4.1. A többeli viszonyok ismertetése után kerül sor a névszóragozás tárgyalására (204—249). A lappban egyes, kettős és többes szám különböztethető meg (206—210). Az egyes szám jelöletlen. A kettős szám uráli eredetű, mely a lappban a személyes névmásokban, a birtokos személyjelekben és az igék személyragjaiban van meg. Az őslapp *-*ŕj* duális a személyes névmásokban fordul elő, pl. lpN *moai* 'mi ketten' < őslapp **monŕj*. Ez a duális jel rejlik a finn személyes névmások *u* tövében (*minu-*, *sinu-* < **tinu-*). A birtokos személyjelekben az *-*n* kettes szám van meg, mely a norvég-lappban szabályosan lekopott: *aččame* 'a mi kettőnk apja'. Megfelelői vannak az obi-ugor nyelvekben és a finn -*n*-re végződő birtokos személyjelekben, pl. *aikanaan* 'annak idején' < **ajkatnatzan*, régi finn irod. ny. *Herrallensan* 'urának'. A többes szám jele az abszolút ragozásban norvég-lapp -*k* < őslapp *-*k* < korai ősfinn *-*t*; *goađek* 'sátrak'. A birtokos személyjelezésben jelentkező lapp *k* Korhonen (208—209) szerint korai ősfinn **k*-ra, kevésbé valószínűen **t*-re vezethető vissza. A **k* kétségtelen folytatóit megtaláljuk a finnben és a mordvinban. A cser. *kitnä* 'kezünk', *kittä* 'kezetek', votj. *njlmj* 'leányunk' stb. végéről vagy **k* vagy **t* többesjel kopott le. A magyar birtokos személyjelek végén jelentkező -*k* (*házunk* stb.) Korhonenal és néhány más kutatóval ellentétben aligha tartozik ide, hanem gyűjtőnévképzői eredetű (*k* < **kkj*, vö. Rédei: CQuiIFU 6: 213, NyK 83: 99, 100 jegyz., 102), s az abszolút főnévragozásból hatolt be a birtokos személyjelekbe. Megjegyzem még, hogy a bizonyára FP kori **k* többesjel rejlik a zürjén nyelv P nyelvjárásának többes számi igei személyragjaiban is: *munam(ę)* < **munam3k* 'megyünk', ugyanígy *munat(ę)* 'mentek',

munase 'mennek' (Rédei: NyK 83: 99). A *votj. nilmi, nildj, nilzj*, a *zürj. munang* stb. (~ *votj. šiiskomi* < *-m3k) végéről csak *k többes számjel kophatott le; a *t egyáltalán nem jöhet szóba, mivel a *t hangnak a permi szuffixumokban (képzőkben és ragokban) *zürj. -d, P -t, votj. -t* folytatói ismeretesek. — Az uráli eredetű *-n birtoktöbbsítő jelre Korhonen a birtokos ragozásban tér ki.

A lapp esetragokat Korhonen a 210—233. lapon tárgyalja. Korhonen a FU alapnyelvre hat esetet és nyolc esetragot tesz fel. Hajdúnál (BUNyt. 62, 118—125, UrJazNar. 228, 292—303) hét, (illetőleg mindkét műve második megadott leldőhelyén) nyolc, Rédeinél (CTIFU 1: 133) nyolc ősi esetrag szerepel. Eltérés mutatkozik még a következőkben: a) Korhonen a locativusi *t-t kérdőjellel, Hajdú és Rédei kérdőjel nélkül közli; b) Korhonen lativusi *n, Hajdú és Rédei jésített *n raggal számol.

Az alábbiakban a lapp esetragok közül csak azok fejtegetésébe bocsátkozom, amelyeknél ez valamely okból indokoltnak mutatkozik — pl. hangtani, alaktani vagy funkcionális tekintetben nem egyenes folytatói valamely korai ősfinn vagy finnugor esetragnak —, vagy amelyek finnugor vonatkozásaival kapcsolatban Korhontól eltérő nézetet képviselnek.

Az accusativus ragja a többes számban -d: lpN *gõõiid* 'sát-rakat' < õslapp *kãdijdē < korai ősfinn *kota-j-ta. A PU *-ta/tã eredetileg az ablativus ragja volt, a részleges tárgy (partitívus) jelölésén át vált a teljes tárgy (accusativus) ragjává. Ezen esetrag megfelelõi a finnségi nyelveken és a lapon kívül megvannak a mordvinban, a cseremiszen, a permi nyelvekben és a szamojédban. A permi prosecutívus ragja elõtt (*zürj. -ed, P -et, votj. -eti, -jti*) nem indokolt Korhonnál (215) a kérdõjel. Ezen esetragok kétségtelenül a PU *-ta/tã ablativusrag folytatói (l. E. Itkonen: FUFa 32: 64; Rédei: NyK 70: 171 kk., 82: 265—270, SzFU 17: 279—284; Majtyinszkaja: in: Основы финно-угорского языкознания 1974. 251 kk.).

Az illativus egyik végzõdése az õslappban *-jen volt, amelyhez a norvég-lappban még pleonasztikus *i* járult: lpN *vãrrii* 'vérbe' < *vãrri < õslapp *veijē < *veijēnti. Ez Korhonen szerint összetett rag (lativusi *j + *n), a norvég-lappban jelentkező pleonasztikus *i* is a *j lativusrag folytatója. A *j finnugor az *n uráli eredetű (217—218).

Korhonen a FU *j lativusrag folytatói között a m. á/é > a/e lativusragot (alá, reá, fölé, közé, mellé, oda, ide, haza, hová ~ hova) nem említi. Korábban elterjedt volt az a nézet, hogy a m. lativusi á/é PU *-k-ból származik. Toivonen (FUF 28: 10 kk.) mutatott rá elsõként arra a lehetõsége, hogy a magyar lativusrag eredeti *j-ból is megfejtethõ. A lativusragnak a régiségben és a nyelvjárásokban labiális változatai is vannak: ÓMS *egembe-lu*, 1531: *felew*, HeltKron. 87: *feiß*, továbbá *mellõ*, *eggyü* ~ *õggyü*, *æssü* ~ *õsszü* (l. Bárczi, TA 193). Bárczi korábban (i. m.) úgy vélekedett, hogy a magyar lativusrag a PU *k > õsm. *ʔ alakból keletkezett õm. *ʔy/ʔü* diftongus két irányú fejlõdésével jött létre: a) *ʔy, ʔü* > *õ, ü, õ, ü*; b) *ʔy, ʔü* > *ʔi₂ i* > *è ~ í* (> á). Ezt a nézetet fogadta el aztán Hajdú (BUNyt. 123—124) és jelen munkájában Korhonen is (229). Hajdú legújabb munkájában (UrJazNar. 300—301) a *k mellett a *j-ból való származtatást is megengedi. Bárczi A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése (Budapest 1982) címû posztumusz mûvében (48—49) az á/é (> a/e) lativusrag esetében — véleményünk szerint helyesen —

csak a FU *j(j) lativusragból való származtatással számol. A labiális magánhangzóra végződő alakok (*mellő, felő, éggü* stb.) végződését — helyesen — a PU *k lativusrag folytatójának tekintik. Úgy gondolom, a mondottakon kívül perdöntő érv az á/é rag eredeti *j-ből való származtatása mellett az a körülmény, hogy ez a rag már egyik legrégebb nyelvemlékünkben is á-s alakban fordul elő (*rea: eri iturea, feheruuaru rea meneh hodu utu rea* stb.) (vö. Bárczi, TA 190-191), míg a *k (> *ŋ) hangalakra visszavezethető morfémák (pl. az ó/ő igenévképző egyik előzménye) ŋ-s formában jelentkeznek: Konst. *ἐγγελεχ* 'ízeld'; 997 el./1109: *ἀαμραγ*; 1055 *azah, meneh*; tovább fejlődött diftongusos formában: *ferteu*. A ŋ szórványosan később is felbukkan: 1211: *Quereh, Fedeh, Elleh*; vö. még VárReg.: *Bedech* (ma: *Bedő*), LeuvGl.: *scukcerech* (ma: *szükszerű*): ez utóbbiakban a *ŋ kicsinyítő, illetőleg melléknévképző (l. Bárczi, TA 169, A Halotti Beszéd... 34, 74). A *ŋ-s formánsok később diftongusos formát öltenek: HB *chomuv* (= *χομου*, ma *hamu*), *uolov* (= *woloγ*, ma *való*), *iarov* (= *jaroy*, ma *járó*) (l. Bárczi, A Halotti Beszéd... 34, 74, 146). Ezekkel szemben a lativusrag a HB-ben mindvégig illabiális magánhangzójú alakban jelentkezik: *mige* (= *migé* vagy *migé*, ma *még*), *hazóá*, *vilagbele*, *nugulmabeli*, *uimadfaqucmia*, *uruzagbele* (Bárczi: i. m. 36, 65, 124, 132, 173, 179).

Korhonen (218) az osztj. *tōŋoj* 'el', *tōχī* 'oda', *jōχī* 'haza, vissza' határozószók *j*, *ī* elemét helyesen a *j lativusrag folytatójának tekintik. A *j lativusrag vokalizálódása útján keletkezett az osztják lativus-dativus: VVj. -a/-ä, DN -a, Ni. Šer. -a, Kaz. Ber. -a < őosztj. *a/ä (Honti, ChrestOstj. 60). Korhonen (218) az osztj. -a/-ä-t nem említi a FU *j megfelelői között. A *j vokalizálódására vonatkozóan az osztjában l. Honti: NyK 78(1976): 107-109, 87(1985):71. Hajdú az osztják ragot legújabb művében is (UrJazNar. 302; l. még BUNyt. 124) PU *k-ből származtatja. Ez azonban helytelen: a *k* hang az osztjában spirantizálódik ŋ-vé, χ-vá, de sohasem vokalizálódik (vö. Rédei: NytudÉrt. 104:650, PUF 44: 3 jegyz.). A PU *k lativusrag az osztjában a VVj. *tēŋ*, Trj. *tēŋə*, Ni. Šer. *tīŋ*, O *ti*, *tij* 'ide', V *tōŋ*, J *tōwə*, DT Šer *tōχ*, Kaz. Ber. *tōχī* stb. határozószók (l. Honti: i. m. 83) *ŋ*, *χ*, *w*, *j* elemében, továbbá a VVj. -ŋä/-ŋə, -ŋ, Trj. -ŋä/-ŋə, Sal. *ŋə*, O *ji* (~vog. -iŋ) translativusragban van meg. Az obi-ugor határozószók (vog. *təŋ*, *tī* 'ide', osztj. *tōχ* 'oda') *ŋ*, *χ* elemét, valamint a translativusi vog. -iŋ, osztj. -ŋə ragot Korhonen is a *k lativusrag folytatójaként tartja számon (l. még Hajdó, BUNyt. 124, UrJazNar. 302).

Korhonen (218, 218-220) az őslapp *-jgn és *-sən illativusrag *n* elemét E. Itkonen (Vir. 1966: 64-70) nyomán PU *-n lativusragból magyarázza. Mások (l. fentebb) a PU alapszóra jésített *-ń ragot tesznek fel. Ha *-n-ből indulunk ki, akkor a cser. *tupân* / *tupân* / 'háttal', *kutân* 'mentén, hosszában' *ń* hangját másodlagos jésülésnek kell tekintenünk. Eredeti *ń esetén a cseremiszből ugyancsak a depalatalizált *n*-t kell a szabályos folytatónak tekintenünk (vö. még. dat. -län/-lan, *lišän* 'közébe'). A *tupân*-, *kutân*-féle határozószók *ń*-je ez esetben is — a korábbi, feltehetőleg a finn-volgai kori *ń* > *n* változás után — másodlagos jésülés útján állott elő. A permi nyelvekben határozószókban (zürj. *asań* 'keletre', *beŋań* 'ismét, megint', *kj̄mj̄ń* 'arcsra, homlokra' votj. *kj̄mj̄ń* ua.) és összetett esetragokban (zürj. -votj. approximativus -lań, zürj. egressivus -šań)

meglévő *n* csupán eredeti **n*-re, nem pedig **-n*-re vezethető vissza. A zürj.-votj. *-n* lativusra számos példát közöl Vá- szolyi (NyK 70: 373–382). A Korhonen (218) által idesorolt vog. *-n* (*pūtn* 'fazékba, üstbe', *ēriþn* 'dalba') nem vonható ide, mivel névutói eredetű (l. MSzFE *-ni*, *-nyi* alatt; Hajdú BUNyt. 2 123, UrJazNar. 300). Vajon a lapp összetett illativusragok meg- magyarázhatók-e őslapp **-jeñ* és **-señ* alakokból? Eltűnhet-e az *n* abszolút szóvégi helyzetben? (Korhonen műve 197–200. lapján számol a szóvégi **k*, **j*, **m*, **n* eltűnésével, de **n* > \emptyset válto- zásról nem szól!) Ha lapp szempontból lehetséges volna az **n* > \emptyset lekopás, akkor elhárulna minden akadály az útból, hogy a PU alapnyelvre **-n* lativusragot tegyünk fel.

A lapp locativusi *-n* < őslapp **-nē* < PU **-na/nä* megfelelő- jeként Korhonennal (223) ellentétben az osztjából csak a VVj. *-nā/-nə*, Kaz. Ber. *-n*, *-ən* jöhet szóba, a Ni. Šer. 0 *-na* nem. A *-na* rag névutói eredetű (MSzFE *-ni/-nyi* alatt; Hajdú, BUNyt. 2 124, UrJazNar. 300).

A **-ptatma* caritivusképző (lapp *guoletabme*, finn. *kalaton*: *kalattoman* 'hal nélküli') osztják megfelelőjének tartott osztj. *-tām*: *wewtām* 'erőtlen' (226) zürjén jövevényképző (l. Sauer, Die Nominalbildung im Ostjakischen. Berlin 1967. 178. 1.).

A lapp *-ggō*, *-gō*, *-g*, *kkō/-k'ko*, *-kē* < őslapp **-/n/gā*, $\sim *k\tilde{a} \sim *k\tilde{e}$ (< korai ősfinn **-ko* < **-ka/-k\tilde{a}* + *v*) prolativus előzményeként feltett FP **-ka/-k\tilde{a}* prolativusrag (230–231) etimológiailag azonos eredetű a PU **-k* lativusraggal (E. Itkonen: Vir. 1967: 249–256). Lehetséges, hogy a korai ősfinn **-ka/*k\tilde{a}*, melynek biztos megfelelői vannak a mordvinban (*-ka*, *-ga*, *-va*) és a cseremiszenben (*-ka*, *-pa*), a maga végvokálisával FV kori újítás az eredetibb **-k* mellé (a hangviszonyra vonatkozóan vö. az imperativus **k\tilde{a} \sim *-ka/-k\tilde{a}* jelével). A permi *-a* (votj. *kuža* 'hosszat, mentén', zürj. *luna* 'nappal') aligha tekinthető a **-ka/-k\tilde{a}* folytatójának, mivel ez **-k*-ből is jól megmagyarázható. Egyébként a lativus-illativusragban megfigyelhető *g* ~ *a* vál- takozás egyéb morfémákban is megvan a permi nyelvekben.

A névszóragozás tárgyalása után következik a birtokos sze- mélyjelek történeti-összehasonlító elemzése (233–245). A bir- tokos személyjelek — minden bizonnyal az uráli korban — a személyes névmások (1. sz. **mv*, 2. sz. **tv*, 3. sz. **sv*) agglu- tinációja útján keletkeztek. A birtokos személyjelekhez számje- lek (kettős szám **-n*, többes szám **k* vagy *?t*) járultak, pl.: 1. sz. egysz. **-mv*, ktsz **-mvn*, tbsz. **-mvk* (**-t*). Az esetrag ok eredetileg a birtokos személyjelek előtt álltak (Cx+Px). A birtok többségét már az uráli alapnyelvben birtoktöbbsesítő **-n* jelölhette, pl.: **kala-tv* 'egy halad', **kala-n-tv* 'több halad'. Figyelembe veendő még, hogy a birtokos személyjelek előtt álló *n*-nek mint homonim esetragnak (genitivus, instructivus, lativus az összetett esetragok végén lévő lativusi *n*) nagy volt a frek- venciája. Ily módon válik érthetővé, hogy miért vált az *n* a függő esetek konstans elemévé. A korai ősfinnre az alábbi bir- tokos személyjel-rendszer rekonstruálható:

a) nominativusban és egy birtok esetén

	Sg.	Du.	Pl.
1. sz.	<i>*-me</i>	<i>*-men</i>	<i>*-mak/-m\tilde{a}k</i>
2. sz.	<i>*-te</i>	<i>*-ten</i>	<i>*-tak/-t\tilde{a}k</i>
3. sz.	<i>*-sa/-s\tilde{a}</i>	<i>*-san/-s\tilde{a}n</i>	<i>*-sak/-s\tilde{a}k</i>

b) függő esetekben és több birtok esetén

	Sg.	Du.	Pl.
1. sz.	*-ne	*-nen	*-nak/-näk
2. sz.	*-nte	*-nten	*-ntak/-ntäk
3. sz.	*-nsa/-nsä	*-nsan/-nsän	*-nsak/-nsäk

A lapp birtokos személyjelek a fenti rendszer fejleményei. Pl.: sg. 1. sz.: korai ősfinn *-me > őslapp *-mg > lpN -m *niei'dám* 'leányom'; du. 1. sz.: korai ősfinn *-men > őslapp *-men > lpN -me, -mä (*niei'dáme* 'a mi kettőnk leánya'); pl. 1. sz.: korai ősfinn *-mak/-mäk (vagy *-mat/-mät) > őslapp *-mæk > lpN -mek, -mák (*niei'dámek* 'leányunk).

237. l.: a cser. *kõõqm* 'käteni' nyilván sajtóhiba *kõõqm* helyett.

A 245–249. lapon a melléknevek jelzői alakjáról és fokozásáról olvashatunk.

4.2. A történeti alaktan második fele az igeragozással foglalkozik (249–312). Ez a következő témaköröket foglalja magába: mód- és időjelek, igei személyragok, az igék névszói alakjai, az összetett igealakok. — A lappban négy ige-típus van: a) egy szótagú tövek (*iæ-* 'lenni', tagadó ige: *i-~æ-~ä-*), b) páros szótagú tövek (*gullá-* 'hall', *boatte-* 'jön'), c) 3–5 stb. páratlan szótagú tövek (*čuožžásti-* 'egy pillanatra megáll'), d) összevont (kontrahált) tövek (*čok'kat:* *čok:kam:* *čok'kajim* 'ül', *dug'gjut:* *dug'gjum:* *dug'gjujim*).

A FU alapnyelvben három igemód volt: a jelöletlen indicativus, a -ne jeles conjunctivus (potenciális-kondicionális) és a -k, ill. \emptyset morfémás imperativus. Tekintettel arra, hogy a PU, ill. a FU alapnyelv az alárendelést csak a mondaton belül ismerte, s a mondatok közötti logikai viszonyt — mind a mellé-, mind az alárendelést — kötőszó nélküli mellérendeléssel fejezte ki (vö. Ravila: FUF 27: 1–136), helyesebb volna a -ne jeles conjunctivust optativus-desiderativusnak nevezni. A feltételes módot eredetileg jelöletlen (azaz kötőszó és módjel nélküli) mellérendeléssel fejezték ki; ilyen típusú feltételes mondatok a mai finnugor nyelvekben is vannak. Pl. m. *Késõn indulsz, késõn érsz.* A feltételes mondatokra vonatkozóan l. Riese, *The Conditional Sentence in the Ugrian, Permian and Volgaic Languages.* Wien 1984; l. még uő.: NyK 83: 383–393, 84: 229–243, 85: 411–416. — A mai lappban négy igemód van: indicativus, potenciális, kondicionális és imperativus. Valamennyi a korai ősfinn alapnyelvig nyúlik vissza.

Az indicativusnak nincs külön módjele. A potenciális jele (lpN -š-, -š'š'-: -ššš-) az őslappban *-hš- lehetett, mely korai ősfinn *-ŋš- vagy *-ŋč- alakra vezethető vissza. Finn megfelelője *is-i* (a végső *i* a múlt időjellel azonos). Ez a módjel genetikaileg azonos lehet a *-ŋče kicsinyítő képzővel. Az összekapcsolás szemantikailag valószínűnek látszik, mivel a conjunctivus (kondicionális és potenciális) bizonytalan, csupán elgondolt cselekvést fejez ki. A potenciális rokonságába vonható az -aise/-äise-, -aitse/äitse (\sim permi š, ž) mozzanatos képző is (251–252).

A lapp kondicionális (N -š-, -vč-) őslapp *-kč- < korai ősfinn *-ks- vagy *-kc- alakból származik. Ravila (FUF 23: 57) lehetségesnek tartja, hogy a feltételes mód jele a potenciális-kondicionális *-ŋš- vagy *-ŋč- jelével azonos: a nazális és a

szibiláns (affrikáta) közé homorgán zárhang fejlődött (*-ŋkš- > *kš). Korhonen (254) szerint valószínűbb, hogy ez a módjel a FU *-šk- > korai ősfinn *-šk-~*-kš gyakorító képzőre megy vissza. Finnségi folytatói: észti *saaksin*, lív *sāks* 'kapnék'. — A lapp nyugati nyelvjárásaiban van egy 1 feltételes módjel is: N Kt *gulālin* 'hallanék'. Ez a finn -/e/l/e/- gyakorító képzővel függ össze. Vö. karj.-aun. *nouzettelin* 'felkeltem volna', *andei* 'adott volna' (255).

Az imperativusnak az őslappban öt allomorfja volt: *-k, *-kē-, ∅, *-k̄ā-, *-ā-. Az őslapp *-k (< PU *-k) felszólító módjelnek Korhonen (256–257) szerint a finnségi nyelveken kívül a mordvinban, a magyarban, az osztjákban és a szamojéd nyelvekben vannak megfelelői. Ez a megállapítás némi korrekcióra szorul: a m. j és az osztj. -a/-ā módjel nem tartozik ide (Rédei: NytudÉrt. 104: 649–653, FUF 44: 1–10). Az imperativusi *-k a több finnugor nyelvben praesensjelként és deverbális névszóképzőként előforduló *-k-val azonos. Az imperativust az uráli nyelvekben a jelölt és jelöletlen jelen időjel fejezi ki (vö. még Rédei: i. h.). A felszólító mód jele a páratlan szótagú igék tbsz. 2. személyében N -kki-, ktsz. 2. személyében pedig -k'ke-. Ez korai ősfinn *-ka/-k̄ā alakból származik, mely etimológiailag kétségtelenül azonos a *-k módjellel. A magánhangzóra végződő variáns korai ősfinn újítás lehet az indicativus jelen idejű alakjainak (egysz. 2. sz. *aja-t: tbsz. 2. sz. *aja-ta) analógiájára (258). A ∅ morfémas felszólító mód a páros szótagú igék ktsz. és tbsz. 2. személyű alakjaiban használatos. Pl.: ktsz. 2. sz.: *vuogge* 'űzzetek' < őslapp *ōjē-dē-n < korai ősfinn *ajatta+n, tbsz. 2. sz. *vūggjit*, *vuog'gjet*, *vuog'gjēt* < őslapp *ōjē-dē < korai ősfinn *ajatta. A jelöletlen módjel több finnugor nyelv tbsz. 2. sz. alakjában is előfordul (mordvin, cseremis, permi nyelvek) (258–260). Megjegyezném, hogy a zürj. *mung(j)* 'menjete', votj. *šote* 'adatok' formák végéről *-k többesjel kopott le (Rédei: NytudÉrt. 104: 651, FUF 44: 4). Az őslapp *-k̄ā- és *-ā (> N -kku-, -k'ko-, -o-, -š-, -u-) a tbsz. 1. és 3. személyében használatos: az *ā a páros szótagú tövekhez járul (a tő végmagánhangzója helyére kerül), a *-k̄ā- pedig a páratlan szótagú tövekben jelentkezik. A lapp *-k̄ā- jelet a finn -ko/-kō imperativus-optativus módjellel vetik egybe. Eredetere két magyarázat van: *-ka/-k̄ā tj (kicsinyítő képző). Ez esetben a lapp módjel finnől való átvétel lehet, mivel az *a_i > o_i > o (ö) változás csak a korai ősfinn után játszódhatott le. Kevésbé valószínű feltevés, hogy a -ko már a korai ősfinnben megvolt. Ez esetben eredeti *-ka-v alakból kellene kiindulnunk, de a v funkciója tisztázatlan. Az *ā allomorfa *k̄ā mellé a *∅ *k̄ē váltakozás analógiájára jöhetett létre (260–261).

Korhonen a 264–267. lapon a lapp időjeleket tárgyalja. A lappban leíró szempontból nem számolhatunk jelenidő-jellel, jöllehet ilyenek történetileg kimutathatók (*-a-, *-pa/-pā, *-ja/-jā). Minthogy ezek szorosan hozzátapadtak az igei személyragokhoz, tárgyalásukra ott kerít sort.

Az őslappra két múltidő-jel következtethető ki. Az egyik a *-j-, melynek két allomorfja lehetett: *-j- és *-jē < korai ősfinn *-j. A *-jē mássalhangzós személyragok előtt szerepelt: lpN *mānnim* 'mentem' < őslapp *meñe-jē-m < korai ősfinn *menetjetm. A *-j allomorfa szó végén és CVC típusú személyragok előtt jelentkezett. Pl.: lpN *mānai* < őslapp *meñe-j < korai ősfinn

finn *mene-j, duális 1. sz. *mānāime* < őslapp **meng-j-men*. A múlt idő *j jele FU eredetű, megfelelői vannak a finnségi nyelvekben, a lappban, mordvinban, cseremiszbén, a permi nyelvekben és a magyarban. Ez az időjel etimológiailag összefügghet a deverbális *j névszóképzővel (finn *oppi* 'tan, elmélet' < **oppe-j*) és esetleg a *-ja/-jä deverbális névszóképzővel.

A másik múltidő-jel az őslapp *-(*h*)*ž*-, ez csupán a tagadó ige praeteritumában van meg összetett időjel első elemeként (*(*h*)*ž* + j) a svéd-lapp nyelvjárásokban: lpD Rör. sg. 1. *eččem*, L *idttjiv* < **iňžejem* < **i^hh^s+e+j+em*. Ez a múltidő-jel PU eredetű (→ észt, lív, mordvin, cseremiszb, osztják, vogul, szamojéd). A svéd-lapp tagadó ige múlt idejének affrikáta eleme szabály szerint **h^s*-re vagy **h^o*-re vezethető vissza. A többi uráli nyelvben a nazálisnak semmi nyoma sincs, noha Korhonen (267) a többi uráli nyelvre nézve az **h^s* > *š* hangfejlődést lehetségesnek tartja. Véleményem szerint inkább E. Itkonennak van igaza, aki szerint (FUF 37: 124–133) a gyenge fokú *ž* a PU **š* szabályos folytatója, amely analógiásan vált *žž* hangalakúvá az erős fokban (a szabályos *čč* helyett), ez viszont később átkerült a gemináta sorba: *ž'ž*: *žž* (*iž'žim*: *ižžii*).

Az uráli nyelvek igei személyragjai az 1. és 2. személyben — kevés kivételtől eltekintve — személyes névmásokból (**mV*, **tV*) keletkeztek, tehát azons eredetűek a megfelelő birtokos személyjelekkel. A finnségi nyelvekben, a lappban és a mordvinban mégis az a lényeges különbség mutatkozik közöttük, hogy a birtokos személyjelek magánhangzóra, az igei személyragok viszont mássalhangzóra végződő morfémákra vezethetők vissza. Ez az eltérés talán a FV kornál régebbi is lehet. A **mi*, **ti* névmás az agglutináció révén **me*, **te* alakúvá módosult, minthogy a PU alapnyelvben *i* az első szótagnál hátrább nem állhatott. Feltehetőleg a FV korban keletkezett a C~Ce szuffixális váltakozás, amely által a szóvégi mássalhangzó-kapcsolatok és a fonotaktikailag lehetetlen szóbelseji mássalhangzó-kapcsolatok létrejötté kiküszöbölődött. A C ugyanis magánhangzó után, a Ce viszont mássalhangzó után jelent meg. A vokális utáni fonetikai helyzet az igeragozásban és a birtokos személyjelezés nominativusában volt meg. Pl.: **kanta-m* 'hordok', **kanta-t* 'hordasz', **kota-m* 'sátram', **kota-t* 'sátrad'. A birtokos személyjelezés egyéb eseteiben az **m*, **t* az **n* koaffixum utáni helyzetben **me*, **te* hangalakú vált. Pl.: gen.-instr. sg. 1. sz. **kota-n-me*, 2. sz. **kota-n-te* (267–269).

Az igeik ktsz. és tbsz. 1. és 2. személyében a névmási tőből keletkezett személyraghoz számjelek kapcsolódtak: ktsz. 1. sz. **-mVn*, 2. sz. **-tVn*, tbsz. 1. sz. **-mVk*, 2. sz. **-tVk* (269).

A 3. személy az 1. és 2. személynél heterogénebb képet mutat. A finnugor nyelvekben a következő alaptípusok vannak, amelyek a lappból is ismertek.

1. puszta igető: lapp *læ* 'van', m. *lát*, finn *meni*, lapp *mānái* 'ment' < korai ősfinn **mene-j*.

2. tő + személyes névmási elem: lapp imp. sg. 3. sz. *mānnus* 'menjen' (< őslapp **mēn-ā-sē*), zürj. *munas* 'megy', m. *nézi* — A Korhonen (269) által említett *néze* nyilván sajtóhiba: ez a ténylegesen létező alak az alanyi ragozás praeteritum egysz. 3. személyével azons. Az ómagyarban volt a tárgyias igeragozás egysz. 3. személyének e-re végződő formája: XIV. sz. k.: *furifcte* [= *fürisztē*, ill. *füriszte*] (KT).

3. igenév: finn *menee* < késői ősfinn **mene-wä*, mord. *kandi* 'hord' < **kanta-ja*, votj. *mjine* 'megy' < **mene-k*. Ez a típus eredetileg névszói állítmányi szerepben volt használatos (*poika menevä* 'a fiú menő'), később vált a finit igei paradigmásor tagjává.

Korhonen a lapp személyragokat eredet és típus tekintetében a, b és c csoportba sorolja: a) praesens, potenciális, b) praeteritum, kondicionális, c) imperativus.

Az alábbiakban csak azokra a személyragokra térek ki részletesebben, amelyek történeti fejlődése bonyolultabb képet mutat, illetőleg amelyek Korhonen könyvében újszerű megvilágításba kerültek (270–284).

Esz. 3. személy (a, b csoport): őslapp \emptyset > lp. \emptyset . Pl.: lpN *mánná* 'megy', *boatta* 'jön', *mánái* 'ment', *bõõii* 'jött' stb. A praesens és potenciális \emptyset morfémás alakja régi (pl. m. *vár*), de a FP nyelvekben csak a lapp mutat végződés nélküli formára. Ezért feltehető, hogy egykor a 3. személyben *-ja/-jä volt a végződés, vö. tbsz. *mánnik* < őslapp **mēng-jē-k* < korai ősfinn *menetjätt*. Az őslappban a praeteritum mintájára a praesensben is a \emptyset morféma általánosult. E. Itkonen (MSFOu. 79: 149) szerint az őslapp **ā* a *boatta* típusban jelenidő-jel funkciót kapott. Ugyanilyen másodlagos jelenidő-jelnek tekintem a zürjén igeragozás konstans a~g magánhangzóját (l. Rédei ChrestSyrj. 79). A tagadó igében jelentkező őslapp *-j (*ij*, *ij*, *i* ~ finn *ei* < korai ősfinn **e-jä*) nem azonos a múlt idő jelével, mint sokan felteszik, hanem a *j*-ben a melléknévi igenévképzőre visszamenő *-ja/-jä praesensjel rejlik (271–273).

Ktsz. 1. sz. (a csoport): őslapp *-jēn < korai ősfinn *-ja/-jä deverbális névszóképző (nomen actoris) + *-n duális jel. Pl.: lpN -i (*lokki* 'mi ketten olvasunk'), -u (*gõrru* 'mi ketten varrunk'). A páratlan szótagú és az összevont igék jelen idejében, továbbá a páros szótagú és az összevont igék jelen idejében, továbbá a páros szótagú és az összevont igék potenciálisában a pleonasztikus -ed'ni, -edni < *-enti személyrag használatos. A ktsz. 1. személyét tehát eredetileg deverbális névszó (nomen actoris) duálisjeles alakjával fejezték ki, pl. **luketjātñ* 'két olvasó'. Ez arra mutat, hogy a névszói állítmányt egykor nemcsak a 3., hanem az 1. személyben is használták. — (b csoport) őslapp *-men < korai ősfinn *-metñ. Pl.: lpN -me, -mā, -mē (*jugáime* 'mi ketten ittunk'). Jóllehet a mai finnségi nyelvekben nincs duális, ennek nyomai egyes alakokban mégis fellelhetők. Például a finn -mme igei személyrag ktsz. *-k-men és a tbsz. *-k-mak/-māk alakok kontaminációja útján állhatott elő.

Ktsz. 2. sz. (a csoport): hangsúlytalan szótag után őslapp *-bē-tē-gē-n > lpN -bæt'te (*gæð'čābæt'te* 'ti ketten néztek'); hangsúlyos szótag után őslapp *-pē-dē-n > lpN -p'pe (*lākkānp'pe* 'ti ketten közeledtek'). E személyrag elemei: *-pa/-pā igenévképző + *-ta/-tā 2. sz. személyrag + n duálisjel. Hangsúlytalan szótag után a személyrag pleonasztikusan kétszer fordul elő. A *-pa/-pā jelenidő-jelként a finnben is megvan (egysz. 3. sz. *menee* < **menewi* < **menewä*, tbsz. 3. sz. *menevāt*); az igenévképzői eredet arra utal, hogy eredetileg ez a forma is névszói állítmányként szerepelt. — (b csoport) őslapp *-dēn < korai ősfinn *-te-n. Pl.: lpN -de, -dā, -dē (*diđiide* 'tudtunk'). A finn -tte 2. sz. személyrag a ktsz. *-k-ten és a tbsz. *-k-tak/-tāk keveredésének köszönheti létre-

jöttét. — (c csoport) Óslapp *-dēn < korai ősfinn *-tan/-tän. Pl.: lpN -e, -o (suk'ke 'evezzetek ketten!', or'ro 'legyetek ketten!').

Ktsz. 3. sz. (a csoport): Óslapp *-bān > lpN -bā, -ba, -bā (dākkábā 'ők ketten tesznek'). Elemei: *-pa/-pā igenévképző + n duálisjel (*teketpā+n 'két tevő'), azaz ez esetben is névszó állítmányra visszavezethető alakkal van dolgunk. — (b csoport) LpN -gā, -gā (māloigā 'ketten eveztek'). Ez a személyrag késői analógai eredménye, mely a felszólító mód duális 3. személyű alakjából került át. — (c csoport) LpN -skā < *-sekān (ōđduskā 'aludjanak ketten'). Ez a csupán a nyugati nyelvjárásokban meglévő végződés teljesen azonos a ktsz. 3. sz. birtokos személyjellel.

Tbsz. 1. sz. (a csoport): hangsúlytalan szótag után Óslapp *-bē < korai ősfinn *-pa/-pā, hangsúlyos szótag után Óslapp *-pē < korai ősfinn *-pa/-pā. (Pl.: lpN bāssāp 'mosunk', lāwludāp 'énekelgetünk'.) Ez a személyrag is ősi névszó állítmány maradványa, mely a ktsz. alakoktól abban tér el, hogy sem számjelet, sem személyragot nem tartalmaz. — (b csoport) Óslapp *-mēk < korai ősfinn *-mak/-māk. Pl.: lpN colgāimek 'köptünk'. Azonos a tbsz. 1. sz. birtokos személyjellel. Folytatója a finn nyelvjárásokban is megvan: tulemma, menemmä. A köznyelvi -mme személyrag a tbsz. *-k-mak/-māk és a ktsz. *-k-men személyragok kontaminációja útján alakult ki. — (c csoport) Óslapp *-bē < lpN -p (jērrup 'kérdézzünk'). Itt a lapp nyelv külön élete folyamán a személyrag a jelen időből került be a felszólító módba.

Tbsz. 2. sz. (a csoport) hangsúlytalan szótag után Óslapp *-bē-ē-dē(k) > lpN bēttit, -bēt stb. (vuoggjābēttit 'úsztok!); hangsúlyos szótag után Óslapp *-pē-dē(k) > lpN -ppit (gul'dā-lēppit 'hallgatjátok'). Elemei: *-pa/-pā + -ta/-tā + -ta/-tā + (k); a -pa igenévképző, a -ta személyrag, a -k többesjel. A *-ta személyrag hangsúlytalan szótag után pleonasztikusan kétszer fordul elő. A *-ta/-tā személyrag folytatója a finben is megvan: (nyelvj.) tuletta, menettä (< *-k-ta/-k-tā). A köznyelvi -tte kontamináció eredménye. Mivel a rekonstruálható *-tvk személyrag végén lévő *-k többesjel több uráli nyelvből kimutatható, annál inkább rejtély, hogy miért hiányzik ez a *k a vót kivételével a többi finnégi nyelvből (281–282). — (b csoport) Óslapp *-dē(k) > lpN -dek, -dāk, -dēk (nokkāidek 'el-szunnyadtatok!'). A korai ősfinnre feltehető *-tak/-tāk a finn nyelv savoi nyelvjárásában is megvan: tulia, mäniä < *tuli-đa, *meni-đa < korai ősfinn *tule+jtta, *menet+jttä. A ragvégi *k-ra csak a norvég-lapp utal egyértelműen. — (c csoport) Óslapp *-dē(k) < korai ősfinn *-ta/-tā (+k). Pl.: lpN bāssēt, -ēt stb. 'mossatok!' A finre -k nélküli alak tehető fel: tulkaa < késői ősfinn *tul-ka-đa.

Tbsz. 3. sz. (a csoport): Óslapp *-jēk < korai ősfinn *-ja/-jā deverbális névszóképző (nomen actoris) + *-t többesjel. A korai ősfinn *-k többesjel Korhonennál (283) nyilvánvalóan elírás *-t helyett, hiszen a későbbiek folyamán következetesen *-ja+t/-jā+t formát tesz fel. Pl.: lpN -ik ~ -uk (rāppik 'kinyitják') (< korai ősfinn *repet+jā+t), bissuk 'maradnak'). A *-ja/-jā képző ezen igeragozási alak eredeti névszó állítmányi szerepére utal. — (b csoport) Óslapp *-n > lpN -ø (bālli 'féltek'). A múlt időben jelentkező *-n személyrag azonos lehet a birtokos személyjelekben levő n-nel, mely ott a birtok többes

számát jelöli. — (c csoport) Óslapp *-sēk < korai ősfinn *-sa/säk vagy *-sa/-sä + t. Pl.: lpN -sek (ēllusek 'éljenek'). A permi nyelvek alapján csak *-k többeszám-jel tehető fel (zürj. *bašta-se*, votj. *bašta-zj* 'vesznek'), mivel a *-t — mint erre már fentebb utaltunk — a nem-első szótagi helyzetben nem tűnik el.

A finn és a lapp nyelv igei személyragjai az egyezések mellett számos eltérést is mutatnak. Ezenkívül a lappban a jelen és a múlt idő személyragjai is több vonatkozásban különböznek egymástól. A korai ősfinnre rekonstruálható rendszerben mind a jelen, mind a múlt idő 1. és 2. személye személyes névmási személyragot tartalmazott. Ezzel szemben a jelen idő 3. személyében igenévi alak szerepelt (-ja, -pa, -k, a kettős számban az -n, a többes számban a -t jel járult hozzájuk), a múlt idő 3. személyét viszont \emptyset morféma — vagyis pusztán -j múltidő jeles alak — jelölte (a j múltidő-jel után a kettős számban -nen, a többes számban n vagy t számjelölő morféma állott (285—287)).

A finnugor nyelvekben a praesens egysz. 3. személyét különféle módon fejezik ki: a) pusztán igető, b) személyes névmási elem, c) igenévképző. Az alapnyelv korában a cselekvőt jelentő deverbális névszóképző (igenévképző) ambivalens értékű lehetett: 1. a névszói állítmány kifejezésére szolgált: *kala elävä 'a hal élő', *kala suuri 'a hal nagy'; 2. a jelen idejű paradigma tagja volt: *kala elävä 'a hal él' (vö. elän 'élek', elät 'élsz'). A névszói állítmánnyal rendelkező alapnyelvi rendszerben tkp. bármely cselekvőt jelentő deverbális névszóképzőnek lehetett ilyen ambivalens értéke: *kala eläpä/eläjä/eläk. Ez a hosszú ideig tartó ingadozás magyarázza a nagy különbségeket az egyes finnugor nyelvekben a jelen idő egyes szám 3. személyében. Nem jelölt személyi formaként az egyes szám 3. személye könnyen válhatott olyan alapkategóriává, amelyből később több személyragos alak keletkezett. Például a lappban: *menepä → tbsz. 1. sz. *menepä, ktsz. 2. sz. *menepätät+n, tbsz. 2. sz. *menepätä; *menejä → ktsz. 1. sz. *menetjä+n. Ugyanígy a finnben is: *menek → tbsz. 1. sz. *menektmä+k, *menekt tä+k. Ezekből a formákból egyúttal arra is következtethetünk, hogy a kopula nélküli névszói állítmány valaha nem csupán a 3., hanem az 1. és a 2. személyben is lehetséges volt (286—287).

A lappban az a másodlagos jelen időt jelölő szerepet kapott: lpN *guoddam*, -k, *guod'da* 'hordok stb.' Hasonló jelenség figyelhető meg a zürjén igeragozásban is (Rédei, Chrest-Syrj. 79).

Korhonen az igék névszói alakjait a 287—301. lapon tárgyalja. A lapp főnévi igenévképzővel (óslapp *-dēk < korai ősfinn *-tak/-tāk) kapcsolatban megjegyzem, hogy a m. -t, -tt melléknévi igenévképző közvetlenül nem függhet össze a *-ta/-tä elemmel, minthogy geminátá *tt képzőből magyarázható meg (Radanovics: NyK 60: 421—424).

A lapp összetett igeidők a perfectum és a plusquam-perfectum. Struktúrájuk nagyon hasonlít a finn összetett igeidők felépítésére: a létige (*læ-*) finit alakjaival és a főige múlt idejű melléknévi igenevével képezik őket. Az -m participium nagyon elterjedt az uráli nyelvek összetett igeidőiben, így verbum finitumként való alkalmazása nagyon ősi lehet, jóllehet perfectumi funkcióban való megszilárdulása az egyes nyelvek külön életébe tartozik. Az uráli nyelvek közül csak a finnségi nyelvek és a lapp használnak kopulát a predikatív mondatokban.

Általános felfogás szerint a kopula a finn-ségi nyelvekben germán, a lappban viszont finn (kisebb mértékben skandináv) hatásra terjedt el. A *koivu vihreä* → *koivu on vihreä* 'a nyírfa zöld' szerkezetváltozást követhette a *koivu kaatunut* → *koivu on kaatunut* 'a nyírfa eldőlt' változás (302–304). Ariste (in: H. Moora, Eesti rahva etnilisest ajalooost. Tallin 1956. 11, vö. még Laanest, Sissejuhatus läänemeresoome keeltesse. Tallinn 1955. 152–153, Einführung in die ostseefinnischen Sprachen. Hamburg 1982. 253.) az összetett igeidők létrejöttét részben balti hatásnak tulajdonítja.

A nominális mondatra példaként megadott m. *hó fehér* 'lumi on valkoista' (303) így helytelen. Helyesen: *a hó fehér*.

5. A Katsaus johto-oppoon (A szóképzés áttekintése) című alfejezet (312–341) a finn-lapp nyelvi viszonyokat szem előtt tartva általános képet nyújt a leggyakoribb lapp képzőkről. Három csoportban mutatja be őket: főnév-, melléknév- és ige-képzők.

A monográfia utolsó rövid fejezete a történeti mondatban néhány fő vonásának van szentelve (342–346). Az uráli (finn-ugor) alapnyelvre az SOV szórend volt jellemző. Az SVO típusú szórend elterjedése a finn-ségi nyelvekben és a lappban germán és skandináv hatással függ össze. Ravila (FUF 27:1–136) a predikatív viszonyt jelzős szerkezetre vezeti vissza, pl.: *lintu lentää* 'a madár repül' ← **lintu lentävä* 'a madár repülő'. Ez viszont a preuráli korban két egytagú felkiáltó mondatból keletkezhetett: *Lintu! Lentävä!* Noha Ravila teóriája az uralisták körében széles támogatásra talált, Korhonen — helyesen — mégis úgy látja, hogy itt nem annyira uralisztikai problémával van dolgunk, hanem általában a kéttagú mondat keletkezésével az emberi nyelvben. A *lintu lentävä* típusú mondat jelzős szerkezetből való létrejötte további vizsgálatra szorul. A lappban ún. félkongruencia uralkodik. Ez a kongruencia a *buorre* 'jó', *báha* 'rossz' melléknév, a tőszámnevek, a *nub*'be 'második' sorszámnev és a legtöbb névmás jelzőként való használatára terjed ki. A félkongruencia azt jelenti, hogy a jelző az egyes számban genitívusi alakban áll a jelzett szó előtt genitívusban, accusatívusban, illatívusban és locatívusban, a többes számban a jelző többes genitívusi alakban szerepel a genitívusban, illatívusban és comitatívusban. A többi esetben a jelző számban és esetben megegyezik a jelzett szóval. Lehetséges, hogy a finn-ségi nyelvek mai teljes kongruenciája ilyen típusú félkongruenciából keletkezett, melyhez persze germán hatás is járult.

6. Korhonen könyve ismertetésének folyóiratunkban a szokásosnál kissé nagyobb terjedelmet szenteltem. Tettem ezt két okból: 1. a lappológia eredményei a magyar uralisztikában kevésbé ismertek, mint pl. Finnországban és a skandináv országokban; 2. a lapp nyelvészeti kérdések taglalása során a szerző a finnugor nyelvtudománynak nem egy problémáját új — vagy legalábbis — más, a hagyományostól eltérő aspektusból tárgyalja, így fontosnak tartottam, hogy ezekre ráirányítsam a figyelmet. Mikko Korhonen professzor Johdatus lapin kielen historiaan című műve megjelentetésével egy alapvető kézikönyvvel ajándékozta meg a finnugor nyelvtudományt. A monográfia nélkülözhetetlen kézikönyv nemcsak a lappológusok számára, hanem azon finnugor nyelvészek számára is, akik kutatómunkájuk során a lapp nyelvtudomány valamely kérdésében eligazodni óhajtanak. Kívánatos volna, hogyha belátható időn belül más uráli nyelvekből, illetőleg

nyelvcsoportokból is hasonló, színvonalas szintézisek látnának napvilágot.

Rédei Károly

ELIAS LÖNNROT: A RÉGI KALEVALA ELŐSZAVA.
VANHAN KALEVALAN ESIPUHE.

Hazafias Népfront -- Akadémiai Kiadó, Budapest 1985.
10 + LXII + LXIII. + 4 lap.

A Kalevala napját, amely a finnek egyik nemzeti ünnepévé vált, 1985-ben Magyarországon is különös figyelemmel ünnepelték meg a finn-magyar baráti társaságok, illetőleg a finn kultúra iránt érdeklődők. 1985. február 28-án volt 150 éve annak, hogy Elias Lönnrot az általa gyűjtött anyagból összeállítván a Kalevala első változatát, az ún. Régi Kalevalát, befejezte a hozzá írott előszót. Ez a nap lett a Kalevala születésének napja.

A jeles évforduló alkalmából a Hazafias Népfront és az Akadémiai Kiadó közösen adta ki ennek az előszónak a magyar nyelvű fordítását az eredeti finn szöveg hasonmásával együtt 2150 számozott példányban. A 150 éve írott szövegnek ez az első magyar nyelvű fordítása. Hazánkban a Kalevalának is az újabb, 1849-ben megjelent végleges változata vált ismertté. Ennek alapján készültek a magyar fordítások. (1871-ben Barna Ferdinándé, 1909-ben Vikár Béláé, 1972-ben Nagy Kálmáné, 1976-ban Rácz Istváné.) A két változat közötti mennyiségi különbség: a Régi Kalevala 32 runóból (énekből) és kb. 12 ezer sorból, a végleges változatként ismert (Új) Kalevala pedig 50 runóból és kb. 23 ezer sorból áll. Minőségi különbség is van köztük, mégpedig annyi, hogy a „végleges” Kalevalába új epizódok, újabb változatok és lírai betétek kerültek Lönnrot 1835 után gyűjtött anyagából.

A Régi Kalevala tulajdonképpen — az eposz nyomtatásban megjelent címlapjának a tanúsága szerint (4) — „Kalewala taikka Wanhoja Karjalan Runoja Suomen kansan muinoisista ajoista”, azaz „Kalevala avagy a finn nép hajdani történetéről szóló régi karjalai runók” címmel jelent meg. (Ez az alcím sajnos kimaradt a magyar fordításból, vö. 7).

Miért érdemel ilyen nagy figyelmet a Régi Kalevala előszava? Miről is szól benne a finn népköltészet lelkes gyűjtője, Elias Lönnrot?

Lönnrot mellett, hogy ebben az előszóban mondja el, mely vidékekről, kiktől és mikor gyűjtötte a Kalevalának akkor még a nép ajkán élő darabjait (I–II), részletesen kifejti a finn mitológiáról vallott nézeteit, amelyeket részint az előtte járt kutatók, részint pedig a Kalevala általa gyűjtött runóinak az alapján alakított ki (V–XVIII). Itt ismerteti azokat az elveket, amelyek alapján megszerkesztette a Kalevalát. A szerkesztés önkényességének a kérdése — amit a mai napig fölvetnek — már Lönnrotban is fölmerült. Emiatt, hogy a szerkesztésben a szubjektivitást minél jobban kiküszöbölje, a következő alapelvekhez tartotta magát: 1. minél jobb énekesek változatát vette figyelembe, 2. ahol ez nem segített, ott a runókban keresett eligazítást.

Ez utóbbi elv talán csak akkor érthető, ha tisztában vagyunk azzal, hogy Lönnrotnak a finn népköltészetéről való ismeretei milyen meglepően magas fokon álltak. Ezt legjobban a Kalevala verseléséről írott elméleti fejtegetései (XXII—XXXIV) bizonyítják. Lönnrot az általa hallott és lejegyzett több ezer runo alapján részletes táblázatokban foglalja össze, hogy a kalevalai ütem és verssor, amelyet mind a kvantitás, mind pedig a hangsúly meghatároz — ennek folytán a szakemberek számára is nehezen értelmezhető —, mely esetekben elfogadhatatlan, mikor jó, illetve tökéletes.

Lönnrot érdekes helyesírási magyarázatokat is fűz a Kalevalához (XVIII—XXII). Miért volt szükség ezekre a magyarázatokra? Elsősorban azért, mert a finn helyesírás szabályai addigra még nem voltak rögzítve. Másrészt pedig azért, mert a Kalevala anyagának nagy része a keleti finn nyelvjárásokból származik, amelyeknek akkor még alig volt írásos hagyománya. Lönnrot végül is a Kalevalában ötvözte a keleti és a nyugati nyelvjárások sajátosságait, mégpedig igen jó érzékkel, hiszen nagyon jól ismerte a különböző finn nyelvjárásokat. És tulajdonképpen neki köszönhető, hogy a Finnországban a 19. század első évtizedeiben zajló nyelvjárási harcok (*murteiden taistelu*), amelyek a hagyományosan a nyugati nyelvjáráson alapuló irodalmi nyelv és az írott hagyományban szűkölködő keleti nyelvjárások között folytak, viszonylag gyors és fájdalommentes kompromisszummal fejeződtek be.

Az évfordulóhoz méltó ízlésű, szép kötésű Előszó-hoz Pozsgay Imre, a Hazafias Népfront főtítkára írt rövid, tartalmas bevezető köszöntőt.

Az Előszó-nak magyar és Pozsgay Imre bevezetőjének finn fordítását Kovács Magdolna készítette, aki többszörösen is nehéz feladatát kiválóan oldotta meg. Az Előszó múlt századi, régies, néhol nehézkes finn szövegének a fordítása önmagában is nagy feladat, és kiváló nyelvtudást igénylő munka volt, s ehhez járult még az, hogy a fordítónak gót betűvel és a maitól eltérő finn helyesírással írott szöveggel kellett megbirkóznia. Kovács Magdolna gördülékeny, kissé archaizáló stílusú fordítása jól sikerült; a magyar nyelvű szöveg a mai olvasó számára érthető, élvezhető. Vannak a fordításban sajtóhibák, és kisebb fordításbeli pontatlanságok, mint pl. *kokoajan* helyesen *kokoajan* (2), illetve fordításbeli pontatlanságok, mint „... az akkoriban gyorsan élénkülő magyar—finn kapcsolatok révén elkerült [ti. a mű — V.J.] Magyarországra is.” ... (teoksen eräs kappale) joutui myös Unkariin sillosten nopeasti vilkastuvien suomalais-unkarilaisten suhteiden vaikutuksesta” (helyett inkább *ansiaista*) (1,2), vagy *lienee tili tehtävä* 'illenek számot adnom' (helyett inkább 'talán számot kell adnom'), (III), illetve *niin kertonon esiksi* 'ezért először talán azt mondanám el' (a *talán* és a feltételes módú igealak közül az egyik elegendő) (uo.), de ezek az apró hiányosságok nem csorbítják a fordítás egyedülálló értékét. A fordítónak a finn kiejtésről és a saját fordítói munkájáról szóló rövid és velős utószava, valamint a szövegben felmerülő finn nyelvvel, irodalomtörténettel és hitvilággal kapcsolatos fogalmakhoz fűzött jegyzetei érthetően, világosan vannak megfogalmazva és valóban segítséget nyújtanak az olvasónak.

Köszönet illeti a kiadók és a fordító mellett mindazokat, akik ennek az irodalomtörténeti, valamint a nemzetközi kapcsolatok szempontjából is jelentős műnek a kiadásában közreműködtek.

Varga Judit

A. MOLNÁR FERENC (SZERK.): RÉGI KALEVALA

Magyar-Finn Kulturális Egyesület, Kecskemét 1985. 54 lap.

A Kalevala 150 éves évfordulójának Magyarországon is nagy visszhangja volt. Örvendetes, hogy az évfordulóra több, Kalevalával kapcsolatos kiadvány jelent meg. Ezek sorából most a kecskeméti Magyar-Finn Kulturális Egyesület kiadványát emelem ki. A kötetet összeállító A. Molnár Ferenc már foglalkozott néhány ízben a Kalevala magyarországi „vándorútjával”. E könyvecske bevezetőjében (5-9) leírja, hogyan jutott el Reguly a fordítás gondolatáig. Az eredeti kézirat azonban elveszett, a kötetbe ezért Pápay másolata alapján került a szöveg. A fordítástörédék az I. és II. éneket (13-25, 29-37) teljes egészében tartalmazza. A III. és XXIX. énekből (41-43, 47-50) csak részleteket fordított Reguly. A kötetet jegyzetek egészítik ki (53-54), ezek a kevésbé közismert szavakat, s a finn nevek magyarzatait foglalják magukban.

A gondosan összeállított, szép kiállítású kötet értékeit bizonyára nem csökkenti, ha néhány apró hibát, hiányosságot szóvá teszünk. Kezdjük rögtön a címmel. A belső címlapon — helyesen — a „fordítástörédék” szó szerepel, a külső borítón azonban a „törédék” szó hiányzik; a laikus esetleg azt hiheti, hogy a teljes fordítást tartja kezében. Az 5. oldalon a Régi Kalevala megjelenési éve — nyilvánvaló sajtóhiba — 1935-36 (helyesen 1935-36). A jegyzetekből hiányzik a „Teppo” név magyarzata, s ha a „koh” szó ide került, nem ártott volna felvenni a „lées” szót sem. A. Molnár Ferenc megírja, hogy Pápay másolatát modernizált helyesírással közli. A magam részéről szívesen olvastam volna a modernizálás szempontjairól is. S még egy megjegyzés: a finnugrisztikában tájékozatlan olvasó kedvéért írni kellett volna arról is, ki is volt Reguly.

A fordítás illusztrálására álljon itt egy részlet az ének keletkezéséről (14-15):

... Onnét kaptam száz szavakat,
Ezer énekhez anyagot;
Azt gomollyá felgöngyöltem,
Csomóba öszve kötöttem;
Gomolyt szánkosárba gyugtam,
A csomót szántalpra tettem.
Ott hidegbe fekvé hagyttam,
Rejtekbe soká énekem.
Végre fagybul előveszem,
A hidegbül ide hozom
Vas lócánknak az orrához,
Fenyőpadunknak fejéhez,
E híres gerendák alá,

E díszes házfedél alá,
A gomolyt legomolyítani,
A csomót megoldni kezdem...

A kötet 1500 számozott és 500 számozatlan példányban jelent meg.

Kovács Magdolna

H. STEPHANIDES ÉVA (SZERK.): CONTRASTING ENGLISH WITH HUNGARIAN

Akadémiai Kiadó, Budapest 1986. 292 lap.

A kötet előszavában a szerkesztőtől megtudjuk, hogy az angol-magyar kontrasztív nyelvészeti kutatások 1979-ben kezdődött második szakaszában készült tanulmányok közül olvashatunk itt ötöt. A szerkesztői előszót (7-9) követően Kiefer Ferenc bevezető cikke olvasható (Introduction: a general linguist's views on contrastive linguistics 11-22), majd öt szintaktikai tárgyú tanulmány következik: F. Kepecs Ágnes-től (A contrastive analysis of English passive structures and their Hungarian equivalents 23-87), Papp Nándortól (A Hungarian look at the meaning of the English perfect 88-149), H. Stephanides Évától (A contrastive analysis of some types of negative sentence in Hungarian and English 204-235) és Váradi Tamástól (Reported statements in English and Hungarian 236-292).

A tanulmányírók vállalt feladataikat jól teljesítették: nyomtatott korpuszuk alapján összevetettek egyes angol és magyar szintaktikai részrendszereket s az összevetés alapján az angolul tanuló magyarok nyelvtanulási problémáit igyekeztek megjósolni. Nem tudhatjuk azonban, hogy a kötetben olvasható számos predikció közül hány olyan van, s melyek azok, amelyek a nyelvtanulás során valóságos problémákat jelentenek. Szinte rituális következetességgel hangsúlyozzák a szerzők, hogy predikcióik empirikus érvénye a jövőben megvizsgálandó (vö. 53, 174, 199 és 287). Kizárt, hogy ne tudnák: az a modell (Robert Lado 1957-es modellje), amelyet használnak, egyrészt megjósol olyan, interferenciából eredő nyelvtanulási problémákat is, amelyek a tanulás során nem bizonyulnak problémáknak, másrészt nem jósol meg egyes problémákat, amelyek viszont valódi nyelvtanulási problémák.

A kötet előszavában (8) azt olvassuk, hogy az elemzési eredmények fontosak az általános nyelvészet számára és gyakorlati hasznuk van (= have important practical implications for) a magyarországi angoltanítás számára. Ez az utóbbi állítás túloz: könnyen belátható, hogy a tanároknak nem az elvileg lehetséges, hanem a valóságos nyelvi hibák, tanulási problémák bemutatása jelent segítséget. Ezekből sajnos e kötet változatlanul nem nyújt semmit: az angol-magyar kontrasztív nyelvészet nálunk még mindig a hibalemezés előtti korszakban (vö. NyK 85:235) van. Ez súlyos elmaradás, amelynek felszámolását mielőbb meg kellene kezdeni.

Sajnos kevés jót lehet elmondani a könyv technikai előállításáról. Gondosabb (technikai) szerkesztéssel megelőzhető lett

volna, hogy az ENSZ Alapokmány magyar fordításának megjelenése hat évvel korábbra essen, mint az angol eredetié (86), némi odafigyeléssel elkerülhető lett volna, hogy a 149. oldalon a lap felső fele alulra és alsó fele fölültre kerüljön, s a tanulmányok és az irodalomjegyzékek összevetése árán el lehetett volna érni, hogy az idézett tételeket (pl. Quirk 1951 a 163. lapon és Pei and Gaynor 1954 a 236. lapon) a bibliográfiákban is megtalálhassa az olvasó. Mindezeknél is fontosabb azonban felrónunk az Akadémiai Kiadónak, hogy ebben a gépiratról sokszorosított kötetben egyetlen hosszú *ú, ű* vagy *í* sem található! Súlyos hiba ez, melyre, úgy látszik, fel kell hívni az Akadémiai Kiadó figyelmét. Így ma már gépelni sem sikk, de könyvet kiadni bűn.

Kontra Miklós

JACEK FISIÁK (SZERK.): HISTORICAL SEMANTICS, HISTORICAL WORD-FORMATION.

Trends in Linguistics. Studies and Monographs 29.
Mouton, Berlin--New York--Amsterdam 1985. XIII+607 lap.

A J. Fisiaktól szerkesztett kötet annak az 1984-ben, Lengyelországban rendezett nemzetközi konferenciának az előadásait adja közre, amelynek témája a történeti jelentés tan és a történeti szóalkotás volt. Mivel a konferencia tematikája semmiféle tekintetben sem volt megszorítva, azaz sem az elméleti megközelítéseket, sem a módszereket, sem a vizsgált nyelveket illetően, joggal remélheti az olvasó, hogy a könyv révén egyfajta képet nyerhet arról, miként is „álltak a dolgok” a nyolcvanas évek első felében a történetiség mondott, nem éppen szűk területein. A recenzens pedig — remélhetően — akkor jár el helyesen, ha a tanulmányok felsorolásszerű ismertetése helyett megkísérli felmutatni azokat a tendenciákat, amelyekkel e területek jellemezhetőek.

Előbb azonban még néhány adat: az előszót (V—VI) és a tartalomjegyzéket (VII—IX) követi a konferencia résztvevőinek a névsora (XI—XII); a harminc előadás-szöveget a bennük említett-hivatkozott szerzők nevének (597—603) és a hivatkozott-vizsgált nyelveknek a mutatója (605—607) követi. (A több mint kétszáz nyelv, nyelvjárás között ott szerepel a magyar is, a lista a zürjénnel zárul.)

A cikkeken áttekintvén mindenekelőtt a megközelítések sokfélesége, s az angolnak mint tárgynyelvnek (az előadások egyharmada vizsgálta az angolt) a gyakorisága állapítható meg. E megközelítések legtöbbször a közelmúlt (vagy majdnem közelmúlt) valamely szinkrón elméletének, illetőleg elméleti igényű áramlatának az adaptációját vagy alkalmazását jelenti, amiből pedig legalábbis két, újnak éppen nem mondható következtetés adódik: a nyelvtörténet nem rendelkezik egyetlen olyan koherens elmélettel sem, amelynek keretén belül például a szóalkotás, realizálódjék bár a legkülönbözőbb módokon, a maga fonológiai-morfológiai-szintaktikai viszonylataiban kimerítően leírható lenne; ilyen elmélet (vagy elméletek) egyértelműen hiányként

jelentkeznek a mai nyelvtörténeti kutatásokban, ellenkező esetben ugyanis nem lehetnének tanúi — a jelen kötet bizonyossága szerint is — ama sokféle próbálkozásnak, amely a szinkroniából hív segítséget a maga megoldatlan, vagy hagyományos módszerekkel csak részben megoldható problémái számára. Némileg túlzó kifejezéssel elve azt is mondhatnánk, hogy a tanulmányokra általában az „útkeresés” a jellemző, amit egyfelől az bizonyít, hogy a kötet javarészt esettanulmányok sorozata (azaz egy-egy szűkebb területen demonstrálódnak a választott módszerek alkalmazási lehetőségei), másfelől pedig az, hogy a maga megoldását általában egyetlen szerző sem tekinti végérvényes igazságnak. Azt gondolom, hogy az eddig felhozott általános jellemzők együttesen már bizvást tekinthetők egyfajta tendenciának. Mindennek nem mond ellene az a tény, hogy a könyvben szerepel egy olyan dolgozat, amelyik elméleti — igaz, csak elő-elméleti — igényrel, mégpedig a nyelvi változás okainak magyarázatát célzó elmélet igényével lép fel: H. Lüdtke (Diachronic irreversibility in word-formation and semantics 355—366) — már első mondata is szívdobogtató: „The causes of language change (if the word "cause" is appropriate) are no longer unknown...” — abból indul ki, hogy ha a nyelvi változást egy eladdig nem létező nyelvi elem létrejöttéként vagy egy eladdig meg nem történt folyamat lejátszódásaként fogjuk fel, akkor nyelvi változásról mint olyanról nem is beszélhetünk, ilyen előzmény-nélküliség ugyanis, a kölcsönzéseket leszámítva, nem létezik. A nyelvi változás, széles értelemben véve, nem más, mint a nyelvi variáció diakrón aspektusból tekintve. Később utalok arra, hogy még hol, s miként jelentkezik e felfogás, annyit azonban már itt érdemes megmondani, hogy ha van valami, amire egy diakrónia-elmélet felépíthető, akkor az kétségtelenül a változatnak-változásnak ilyen, jóllehet nem egészen új, értelmezése. Az már természetesen más, s a jelen ismertetéstől messzire vezető kérdés lenne, hogy vajon Lüdtkének mennyire sikerül a maga választotta kereteken belül kimerítő magyarázatot adni a nyelvi változásokra.

Lássuk most már a dolgozatokat, és kezdjük a szemantika-val!

A hatvanas években a transzformációs grammatika hatására hallatlan gyorsasággal elterjedő komponens-elemzés (azaz a szemantikai megkülönböztető jegyekkel való jelentés-leírás) némi késéssel és sporadikusan a történeti szempontú jelentés-elemzésekben is jelentkezett, ám a módszert általánosan illető kritikák hatására annyira visszaszorult, hogy mindaz, ami belőle megtartható lett volna, sem tudott sok hasznot hozni a történetiségben (vö. még Lüdi 1985). A kötetben E.-J. Baek cikke arra példa, hogy hol lehet — ti. (jelen esetben a koreai) méltóságnevek jelentésváltozásának leírásában — haszonnal alkalmazni (Semantic shifts in Korean honorifications 23—31). Elemzésében a Lipkától (Lipka 1979) javasolt jegy-típusokra épít, amelyek általában két nagy csoportra oszthatók, nevezetesen a kötelező és a nem-kötelező (*inferential*) jegyekre. Ez utóbbiaknak a jelentésváltozásokban való alkalmazhatóságát példázza maga L. Lipka is a kötetben (Inferential features in historical semantics 339—354), kizárólag olyan eseteken, amelyeket a történeti jelentéstani elemzésekből javarészt „klasszikusként” már ismerünk. Nem vagyok biztos benne (bár illet a

szerző sem állít), hogy e megközelítés egészen mentes lenne mindazoktól a problémáktól, amelyeket annak idején a kritikák felvetettek.

Noha más aspektusból és más igénnyel indulva, mégis a jegyekkel való elemzést is alkalmazott módszere körébe vonva B. Lewandowska-Tomaszczyk a szemantikai változásoknak egy olyan modelljét kísérli megalkotni, amelyben a változás folyamata összeépül mindazoknak a társadalmi-történelmi, kognitív és emocionális folyamatoknak a modelljével, amelyek a jelentésváltozásokat kívülről alakítják (On semantic change in a dynamic model of language 297—343), s ezzel egyszersmind képviseli azt a kétségtelenül igaz álláspontot, miszerint a jelentésváltozások okai és mechanizmusa pusztán a nyelvből önmagából nem érthetők meg.

Míg a komponens-elemzés a hetvenes évek első felében utólag kapott megtámogatást a pszicholingvisztikától (vö. pl. Miller—Johnson—Laird 1976), addig az évtized második felében jelentkező újabb szemantika-elmélet már eleve pszicholingvisztikai indíttatású, így hát miként annak idején a komponens-elemzésnek, úgy napjainkban a pszicholingvisztikán alapuló prototípus-szemantikának (vö. pl. Rosch 1977, 1978) figyelhetők meg alkalmazási kísérletei a történetiségben. K. Aijmer azt igazolja, hogy az ún. természetes osztályokon (pl. gyümölcsök, madarak) kívül a prototípus-elmélet megállapításai a segédigékre is érvényesíthetők (The semantic development of *will* 11—21), D. Geeraerts egy holland főnév kapcsán próbál meg általánosításokhoz jutni (Cognitive restrictions on the structure of semantic change 127—153), J. Strauss pedig a szemantikai mezők és a prototípusok összefüggését keresi a diakrónia szempontjából (The lexicological analysis of older stages of languages 573—582). Itt jegyzem meg, hogy jelen van a könyvben a klasszikus mező-elmélet jeles képviselője, A. Lehrer is, aki a metaforák vizsgálatának szolgálatába állítja a szemantikai mezőt (The influence of semantic fields on semantic change 283—296).

A pszicholingvisztikát nem csupán a jelentésváltozások magyarázatához hívják segítségül a tanulmányok: a produktivitás tekintetében vizsgálja az angol melléknevek prefixummal alkotott tagadóformájának a kialakulását Ph. Baldi—V. Broderick és D. S. Palemo (Prefixal negation of English adjectives: psycholinguistic dimensions of productivity 33—57); az ún. angol dativuszi alternációt a nyelvelsajátítás, illetőleg a nyelvi érettség szakaszain belül, a különböző grammatikaelméletek tükrében W. C. Ritchie (Word-formation, learned vocabulary and linguistic maturation 463—482).

Szemantikai elemzések szükségképpen helyet kapnak a kötet etimológiai tárgyú tanulmányaiban is. Közös jellemzőjük, hogy — egy-egy konkrét eset kapcsán — elvi-metodológiai alapon próbálnak túllépni a hagyományos történeti-összehasonlító módszeren annak érdekében, hogy okát tudják adni a változásoknak. Onomasziológiai-szemasziológiai módszerrel dolgozik F. Marcos—Marin (Etymology and semantics: apropos Spanish *mañero*, *mañeria* 377—395); holt nyelvek összetett elemzésének lehetőségeit példázza a tokhár A-n és B-én W. Winter ('Left' or 'right'? 583—595), Th. Fraser és C. Guimier pedig a Guillaume-féle — és eredetileg szintén nem a nyelvi változások menetének magyaráza-

tára létrejött (vö. pl. Guillaume 1973) — ún. nyelvi pszichomechanizmus-elméletre alapozza fejtegetéseit (Etymology and the lexical semantics of the Old English preverb *be-* 113—126; On the origin of the suffix *-ly* [ti. az angolban] 155—170).

Ha a kötet szemantikai részéről azt lehetett mondani, hogy abban az általános nyelvészetet hívja segítségül a diakrónia, akkor a morfoszemantikai, morfológiai dolgozatokról az lehet a benyomás, hogy azokban az általános nyelvészet próbálja ki önmagát a diakróniában. Az elvi alapot mindkét esetben a — például Lewandowská-nál (297) vagy H. Pilch-nél (The synchrony—diachrony division in word-formation 407—433., különösen 407. l.) explicité is megfogalmazott, s Lüdtkénél (vö. 357) elméleti alapvetésként jelentkező — változatnak és változásnak az az összefüggése szolgálhatja, ami a szinkrónia és a diakrónia egymáshoz való viszonyában mint előzmény és következmény fogható meg, azaz a diakrónia változásainak előzményét a szinkrónia változataiban jelöli meg. Mindez elsőként áll az univerzálé-kutatásra és a tipológiára. Az előbbire A. Ahlqvistnak az ír nominális összetételek sorrendjéről írott cikkét hozom fel példaként (The ordering of nominal compounds in Irish 1—21), amelyben következtetéseit implikációs univerzáléokra, illetőleg Givónnak arra a jól ismert megállapítására építi, mely szerint „a ma morfológiája a tegnap szintaxisa” (Givón 1971. 413). Az utóbbira J. L. Bybee és W. Pagliuca ötven, genetikusan és areálisan össze nem tartozó nyelv aspektualitását és modalitását egybevető, s új univerzálét megfogalmazó cikkét (Cross-linguistic comparison and the development of grammatical meaning 59—83); B Comrie-nak a csukcs igei paradigma grammatikai és szemantikai változásáról írt dolgozatát (Derivation, inflection, and semantic change in the development of the Chukchi verb paradigm 85—95), vagy C. Silva-Corvalán-nak a modalitásnak és a szemantikai változásnak a spanyolban megfigyelhető összefüggéseiről szóló cikkét (Modality and semantic change 547—572) említem. Ugyancsak tipológiai keretben tárgyalja H. Herbert a nyelvtani nem alakulását a bantuban (Gender systems and semanticity: two case histories from Bantu 171—197).

Egy meghatározott univerzálé-elmélet (ti. a morfológiai jelöltség elvét kimondó) és egy meghatározott tipológia-elmélet (vö. Skalička 1979) (is) alkotóeleme annak a természetes morfológia-modellnek, amelyet W. U. Dressler állított fel, s aki Szuppletivizmus a szóalkotásban (Suppletion in word-formation 97—112) címmel azt bizonyítja, hogy a szuppletivizmus miért periferikus módja a szóalkotásnak, hogy a szuppletív formák kialakulását miért irányítják kevésbé fontos szemiotikai elvek, hogy miért fordul elő gyakrabban flektáló nyelvekben, s hogy teljes megértésükhöz miért elengedhetetlen a diakrón vizsgálat. W. Manczak is foglalkozik a szuppletivizmussal, s a nyelvi kölcsönzések szemantikai változásainak kapcsán (Semantic development of borrowings 367—375) az írásképből, a fonetikából, a szóalkotásból (pl. a szuppletivizmus köréből) stb. felhozott példákkal azt a már 1966-ban megfogalmazott törvényét szándékozik igazolni, miszerint a gyakrabban használt nyelvi elemek grammatikailag vagy jelentéseiket tekintve differenciáltabbak, mint a kevésbé

gyakran használatosak. Úgy véli továbbá, mindezzel bizonyítható (az olvasó számára nem feltétlenül meggyőzően) a természetes morfológiának mint elméletnek a hibás volta.

A szegmentális fonológiát használja fel R. Hickey akkor, amikor két ír szuffixum funkciójának, jelentésének a kialakulásában a szinkópának és a rövidülésnek a szerepét elemzi (Segmental phonology and word-formation: agency and abstraction in the history of Irish 199—219).

Nem szólhattam még csak név vagy cím szerint sem valamennyi tanulmányról, s csak jelzésként említtem azt a korántsem mellékes tényt, hogy a modern grammatika elméletek (különös tekintettel a generatív grammatikára) hatása milyen mértékben van jelen a könyvben. Summázatként elmondható, hogy igen tanulságos, s sok tekintetben hazai nyelvtörténeti kutatásaink számára is megszívlelendő próbálkozásokat-eredményeket fölmutató kötetet kap kézbe az olvasó, amelynek áttanulmányozása után aligha osztja majd Lightfootnak (1987. 151) azt az egyébként nem alaptalan véleményét, miszerint „Scratch a historical linguist and you are likely to find a belief that languages are moving inexorably toward or away from a state of paradise.”

Sz. Bakró-Nagy Marianne

IRODALOM

- GIVÓN, T. (1971), Historical syntax and synchronic morphology: an archeologist's field trip. In: Papers from the 7th Regional Meeting. Chicago. 394—415.
- GUILLAUME, G. (1973), Principes de Linguistique Théorique. Québec—Paris.
- LIGHTFOOT, D. (1987), S. J. Keyser—W. O'Neil, Rule generalization and optionality in language. *Ismertetés. Language* 63: 151.
- LIPKA, L. (1979), Semantic components of English nouns and verbs and their justification. *Angol Filológiai Tanulmányok* 12: 187—202.
- LÜDI, G. (1985), Zur Zerlegbarkeit von Wortbedeutungen. In: Ch. Schwarze — D. Wunderlich (szerk.), *Handbuch der Lexikologie*. Athenäum. 64—102.
- MILLER, G. A. — JOHNSON-LAIRD, Ph. N. (1976), *Language and Perception*. Cambridge—London—Melbourne.
- ROSCH, E. (1977), Human categorization. In: N. Warren (szerk.), *Studies in Cross-cultural Psychology*. New York. 1—49.
- ROSCH, E. (1978), Principles of categorization. In: E. Rosch—B. B. Lloyd (szerk.), *Cognition and Categorization*. Hillsdale. 27—48.
- SKALICKA, V. (1979), *Typologische Studien*. Braunschweig.

Veröffentlichungen des Zentralinstituts für Alte Geschichte und Archeologie der Akademie der Wissenschaften der DDR. Band 14. Akademie-Verlag, Berlin 1985. 629 lap + táblák

„A két mai német állam és Ausztria tág területein több mint hét évszázadon át szláv nyelveken és dialektusokon folytatott beszéd volt hallható. Szláv törzsek és népcsoportok jutottak el abban az időben, amikor az összeomlott Római Birodalom hagyatéka egyre újabb népeket vonzott magához, nemcsak a görögök Olümposzához, Jugoszláviába és Karintiába, hanem messze nyugatra is, az Elbáig és a Saaléig, részben még azokon is túl egészen a Majnáig és a Regnitz völgyéig.

Míg délen a szláv vándorcsoportok mindenütt római tartományi hagyományra és az ókori lakosság, műveltség és civilizáció maradványaira találtak, addig északon és nyugaton úttalan mocsarakon, széles folyókon és áthatolhatatlan erdőkön kellett úrrá lenniük. Ebben az időben az Odera és az Elba közötti vidék csak gyéren volt betelepülve. Azok a germán törzsek, amelyek több mint fél évezredig itt laktak, benyomultak a felbomló Római Birodalomba, vagy annak egykori határain telepedtek meg.

A szláv bevándorlók első ténykedése kulturális tett volt: széles térségeken erdőt irtottak és földet műveltek, falvakat építettek, majd várakat is, és végezetül megalapították az első korai városokat. Új utak kezdték behálózni az úttalan földet, hidak és gátak nyúltak át a folyókon és mocsarakon, s lehetővé tették az átkelést. A tájak nevet kaptak, a települések úgyszintén. Lausitz és Lommatzsch, Barnim és Balsamerland, Teltow, Lebus, Rügen és Pommern elnevezése erre az időre megy vissza, éppen úgy, mint száz mai helységnevünk közül ötven — az egyik vidéken több, a másikon kevesebb. Az első évezred második felében olyan kulturális fejlődés indult meg, amelynek hagyományvonalai, ha sokféle gyökeres társadalmi átalakulás és kulturális változás által módosítva is, a mai napig nyomon követhetők.

Magyar fordításban a fenti módon adható vissza az ismertető kézükönyv (a továbbiakban: SLD) törzsszövegét bevezető előzetes megjegyzések (Vorbemerkungen) első három bekezdése (SLD 1). A bennük szóba hozott nyugati szláv törzsek és népcsoportok a 8. századdal kezdődően összeütkezésbe kerültek a terjeszkedő frank birodalommal, amelynek keleti határai akkorra már elérték az Elba és Saale vonalát. Az attól keletre eső területek meghódítása évszázadokon át folytatódott azt követően is, hogy a 10. században a keleti frank birodalom helyén létrejött a német állam. A 12. században lezáruló német hódítás nyomán nagyszámú német paraszt és városlakó telepedett meg az Elbától és Saalétól keletre, s megindult a helyi szláv lakosság tömeges elnémetesedése. Csupán az Alsó- és Felső-Lausitzban, Cottbus és Bautzen környékén lakó szorbok maradtak fenn, megőrizve nyelvüket.

Az 1970 óta három, változatlan kiadásban közzétett és 1985-ben átdolgozott, tökéletesített tartalommal megjelentetett SLD tizenkilenc tagú szerzői gárdája arra törekedett, hogy a

rendelkezésre álló okleveles és elbeszélő forrásokra, a régészeti leletekre és az ásatási eredményekre, valamint a névtudomány felismeréseire támaszkodva felvázolja a valóságos történelmi eseményeket és azok okait. A vizsgálatokat különféle tudományágak kutatói végezték komplex módszerrel. A szerzők között képviselve vannak az NDK régészetének, történettudományának, szorabisztikájának jeles képviselőin kívül nyelvészek, névkutatók (H. H. Bielfeldt, E. Eichler, G. Schlimpert, H. Walther, T. Witkowski) is.

A SID a következő tizenkét fejezetből tevődik össze: A szláv törzsek bevándorlása és lakóhelye Közép-Európában (7—65); Gazdaság és gazdasági fejlődés (66—152); Falusi települések, várak és korai városok (153—251); Társadalmi és politikai szerkezet (252—277); Anyagi és szellemi műveltség (278—325); Frank hódító politika, feudális német keleti terjeszkedés és a szláv törzsek függetlenségi harca a 11. századig (326—376); A feudális német keleti terjeszkedés és a teljesen kifejlett feudális társadalom kialakulása az Elba és az Odera között (377—442); A szláv törzsi társadalom rétegei és osztályai a német feudális államban és a német nép etnogenezisében. Kitekintés (443—483); Függelék: 1. Szláv és német fejedelmek genealógiai rendje a 12. és 13. században. 2. Az Oderától nyugatra levő egykori szláv szállásterület német nyelvjárásaiban található szláv reliktszavak (484—498); Jegyzetek (494—573); Kimutatások, jegyzékek (574—594); Regiszter (595—629).

Nyelvészeti szempontból különös figyelmet érdemelnek a SID fejezeteiben megtárgyalt ószorb és ópoláb törzsnevek, tájnevek, helynevek, istennevek, valamint a német nyelvjárások szláv reliktszavai. Szláv reliktum- vagy maradványszavaknak (Relikt-wörter, Restwörter) nevezte el H. H. Bielfeldt azokat a szláv jövevényszavakat, amelyek egykori szláv népcsoportoknak a németiségbe való beolvadása útján kerültek be a német nyelvjárásokba, azaz nyelvet váltott népcsoportok korábbi nyelvéből maradtak vissza az újonnan elsajátított nyelvben. Bielfeldt a jövevényszavak sajátos csoportjaként tartja nyilván a reliktum- vagy maradványszavakat, szembeállítva őket a közvetlen érintkezésen alapuló szókölcsonnzással éppúgy, mint a távolból való szóátvétel eseteivel. Nyelvet váltott szorb lakosság hozhatta magával a németbe a következő reliktszavakat: *Kretscham* 'vendéglő', *Kretschmar* 'vendéglős', *Plauze* 'pájsli, bendő, száj, hát stb.', *Nusche* 'rossz kés', *Lusche* 'tőcsa, pocsolya', *Moch* 'moha', *Tobel* 'kenyértáska', *Jäse* 'jászkeszeg', *Drauschke* 'nyoszolyólány', *Bäbe*, *Bäbe* 'kuglóf', *Graupe* 'kása, dara', *Quark* 'túró', *Plinse* 'palacsinta', *Kren* 'torma', *Reizker* 'rizikegomba', *Preiselbeere* 'vörös áfonya', *Jauche* 'trágyalé', *Peitsche* 'ostor, korbács', *Kummet* 'hámiga', *Nerz* 'nyérc', *Ukelei* 'szel-hajtó küsz', *Dolmetscher* 'tolmács' stb. A középkorban a szorb és a poláb közötti határ Berlintől délre húzódott. Az ettől a határtól északra beszélt német nyelvjárásokba nyelvet váltott poláb lakosság hozhatta magával a következő reliktszavakat: *Reglitz* 'ekevas', *Lietze* 'szárcsa', *Pätsche* 'halászcsonn evezője', *Maräse* 'halászhaló', *Bardénicker* 'erdei élőfás méhészl', *Mure* 'kísértet', *Ziest* 'tisztessfü' stb. A pomorán és a tőle nyugatra beszélt pláb közötti határ nem ismeretes. Földrajzi elterjedésük alapján mégis pomorán reliktszavaknak gyanítha-

tók a következők: Zeese 'vontatóháló', Zappe 'szárcsa', Goonken 'halászháló', Jonicke 'háló' stb.

A gazdag tartalmú, magas tudományos színvonalú kézikönyvet méltó külső alakban jelentette meg a berlini Akademie-Verlag.

Kiss Lajos